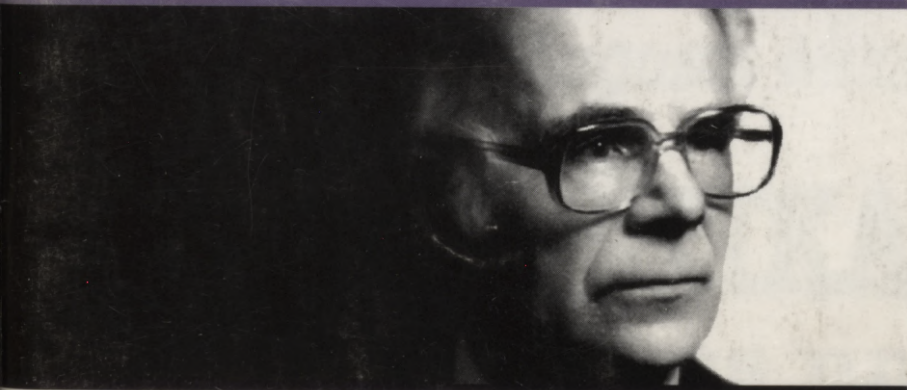

l e k c i j u k u r s s

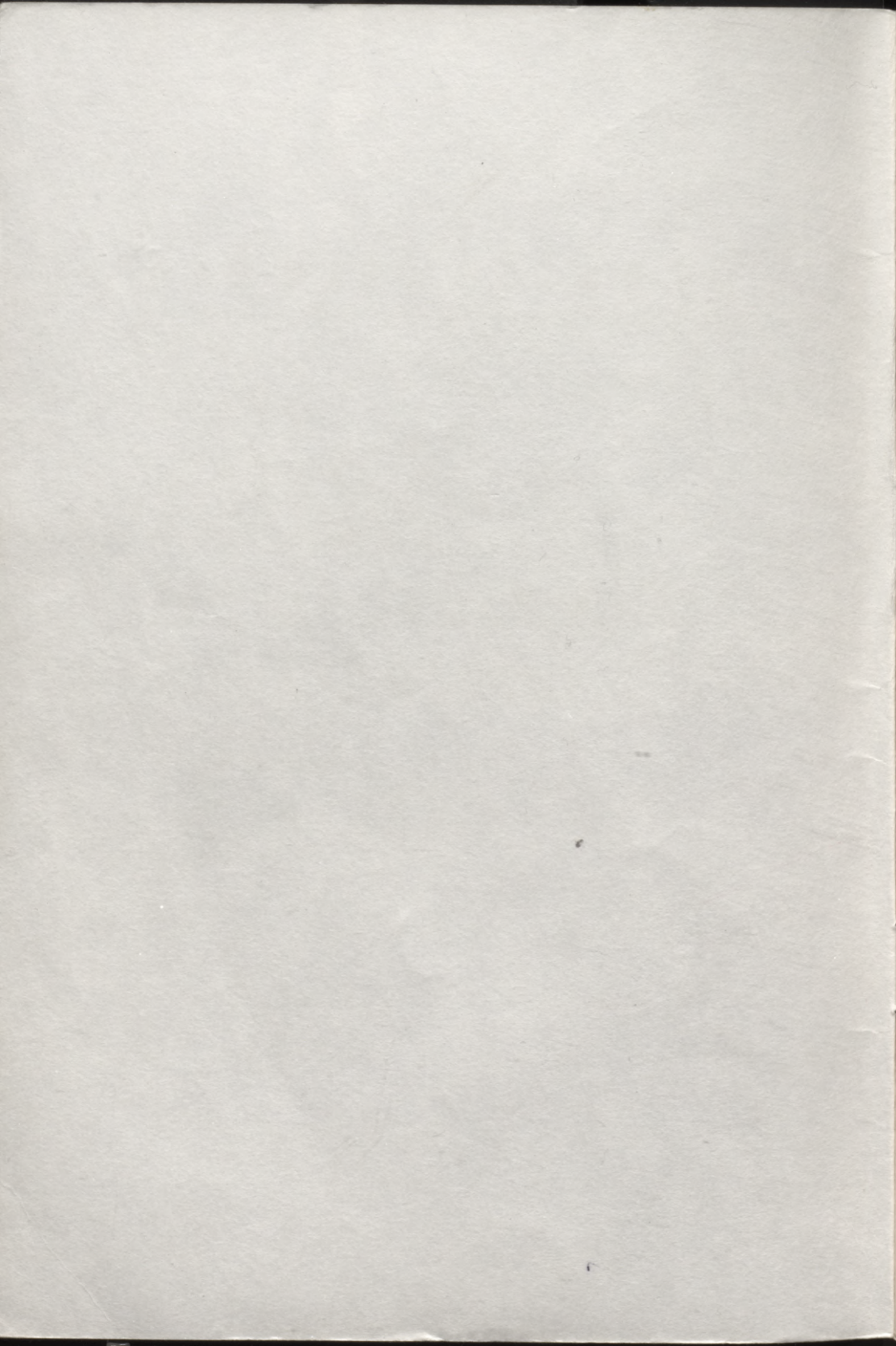
Augusts Milts

ĒTIKA

**Personības un
sabiedrības
ētika**

ZVAIGZNE ABC

2000-4
L 93

L
1

l e k c i j u k u r s s

Augusts Milts

ĒTIKA

Personības un sabiedrības ētika

AUTORA REDAKCIJĀ

ZVAIGZNE ABC

0300030224

Lekciju kursā "Ētika" vēl ietverti šādi darbi:

- Kas ir ētika
- Ētikas vērtības un principi
- Saskarsmes ētika

Lekciju kurss

Augusts Milts

Ētika

PERSONĪBAS UN SABIEDRĪBAS ĒTIKA

Redaktore Z. Seņkova

Māksl. redaktors A. Aleks

Tehn. redaktore A. Svilpe

Maketētāja E. Bļinova

Korektore G. Rudzīte

Vāku zīm. A. Aleks

Apgāds Zvaigzne ABC, SIA, K. Valdemāra ielā 105,

Rīgā, LV-1013. Red. nr. S-207.

A/s "Poligrāfists", K. Valdemāra ielā 6, Rīgā, LV-1010.

Darba autortiesības ir aizsargātas saskaņā ar LR likumu "Par autortiesībām un blakustiesībām". Darba pārpublicēšana jebkurā drukātā vai elektroniskā formā, kopumā vai pa daļām, tā izdošana, izplatīšana masu saziņas līdzekļos, kā arī kopēšana ir stingri aizliegta bez apgāda rakstiskas piekrišanas.

Priekšvārds

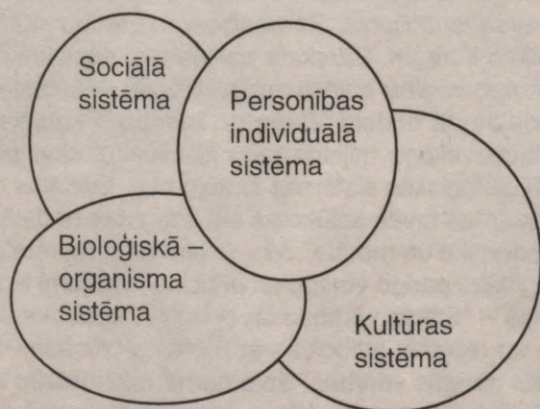
Lekciju ciklā "Kas ir ētika?" aplūkojam jautājumus par ētikas jēdzienu, virzieniem, specifiku, funkcijām, īpašu uzmanību veltot morāles rašanās, tikumības progresa, morāles prognozēšanas un tikumiskās izglītošanas un audzināšanas jautājumiem. Lekciju cikls "Personības un sabiedrības ētika" ir turpinājums pirmajai grāmatai ciklā "Ētika", kas veidots no septiņām tēmām. I nodaļa "Cilvēks dabas, sociālās dzīves, kultūras un augstāko garīgo vērtību mijattiecībās" un II nodaļa "Personības attīstības līmeņi un tikumība" ir visa lekciju kursa ievadījums. Personības un vērtību jautājumi ir caurviju tēma visam ētikas kursam. Pārskats par dabas, sociālās dzīves, kultūras un augstāko garīgo vērtību attiecībām plašāk un detalizētāk tiks analizēts nākamajās nodaļās. III nodaļa "Daba un morāle. Ekoloģiskā ētika" tuvāk atklāj dabas daudzveidīgo mijiedarbību ar cilvēku, skar cilvēka kā bioloģiskās un sociālbioģiskās sistēmas jautājumus. Sociālās dzīves un kultūras ētiskās problēmas tuvāk aplūkotas šīs grāmatas nodaļās: IV – "Sociālā ētika", V – "Ekonomika un morāle", VI – "Politika un morāle", VII – "Tiesības un morāle". Augstāko garīgo vērtību un principu jautājumi tiks aplūkoti nākamajā lekciju ciklā – "Ētikas vērtības un principi", kurā tiks skartas arī estētikas, mākslas un reliģijas attiecības ar morāli. Atzīmēsim tikai, ka morāle caurstrāvo visas garīgās vērtības. Šajā darbā raksturosim augstākās garīgās vērtības kā cilvēciskas sabiedrības, autonomas, radošas personības un nesamaitātas dabas harmonisku mijattiecību nepieciešamu nosacījumu.

Ētikas priekšmetu var raksturot divējādi. Pirmkārt, morāli var izteikt ar vērtību un imperatīvu (pavēļu, jābūtības) palīdzību, ko katra sfēra izvērta cilvēkam kā nepieciešamu nosacījumu morālas personības un sabiedrības pastāvēšanai. Morālu personību nevar pārvērst par objektu, lietu vai manipulēt ar to. Pozitīvā raksturojumā tā ir cilvēka kā cilvēciska subjekta, kuram ir savī mērķi, savas brīvas izvēles iespējas un atbildība par savu dzīvi, eksistenci.

Otrkārt, pastāv reālā cilvēka un sabiedrības tikumība, ar kuru mums jāreķinās ikdienas dzīvē. *Tāda ir dzīve – tā bieži mēdz sacīt. Bet... kādai tai vajadzētu būt, lai tā būtu jēgpilna?* – tāds ir pretjautājums. Tātad viss ētikas kurss ir disputs starp realitāti un jābūtību, kuru palīdz risināt gan dabas, gan humanitārās zinātnes. Jābūtības un esamības, vērtību jautājuma skatījumā, personības veseluma aplūkojumā ētikai ir daudzas zinātņu nozares integrējoša loma. Ne velti arī šajā lekciju ciklā analizēsim ētikas saistību ar bioloģijas, psiholoģijas problēmām, ar ekonomiskiem, politiskiem un tiesiskiem jautājumiem. Ievērojama loma ir arī filozofiskam skatījumam uz daudzām dzīves problēmām, to kopsakaru un dziļākas būtības meklējumiem.

I. Cilvēks dabas, sociālās dzīves, kultūras un augstāko garīgo vērtību mijattiecībās

Viens no ievērojamākajiem XX gadsimta socioloģijas teorētiķiem Tolkots Pārsons (1902–1979) savā vispārīgajā darbības teorijā personības un indivīda uzvedības sistēmu saista ar trim citām sistēmām: bioloģisko, kultūras un sociālo sistēmu.

Katra sistēma apmierina noteiktas cilvēka vajadzības, kas nepieciešamas eksistences turpinājumam un tieksmēm pēc noteiktas kārtības, līdzsvara, veseluma. Arī starp šīm sistēmām veidojas īpašas attiecības. Dabas, bioloģiskā sistēma kopā ar sociālo veido īpašu sociobioloģisko sistēmu. Sociālā sistēma kopā ar kultūru veido sociokultūras sistēmu.

Pirmām kārtām cilvēks ir dabas (bioloģiska – dzīvās dabas) būtne. Ar dabu saistīts ekoloģiskais imperatīvs. Tā ir pavēle saudzēt dabu, rūpēties par svaigu gaisu, tīru ūdeni, nesagandētu zemi kā mūsu dzīvības, eksistences nosacījumu, kā milzīgu potenču avotu, kas atrodas ne tikai apkārtējā vidē, bet arī mūsos pašos.

Pareiza attieksme pret dabu veido dzīvības mīlestību – biofiliju (grieķu val. *bio* – dzīvība, *philia* – mīlestība), bez kuras nevar nedz īsti veidoties normāla morāles sistēma un kultūra, nedz pastāvēt tauta un cilvēce. Senajā Grieķijā dievs Dionīss bija dzīves spēku vairotājs, saikņu atjaunotājs starp cilvēkiem un dabu.

Pāvesta Jāņa Pāvila II plašā encikliskā vēstule "Dzīvības Evaņģēlijs" (*Evangelium vitae*) visa veltīta cilvēka dzīvības vērtībai un neaizskaramībai

(Rīgas Metropolijas Kūrījas izdevums, 1996). Vēstījumā sacīts: "(..) *cilvēka dzīvība jebkurā stāvoklī un jebkurā situācijā ir svēta un neaizskarama; tā ir nedalāma vērtība. Mums jāapliecina rūpes par visu dzīvi kopumā un katra cilvēka dzīvi atsevišķi. Patiesi, kādā vēl dziļākā izpratnes līmenī mums jātiecas nokļūt pie pašiem mīlestības un dzīvības avotiem.*

Tieši šī dziļā mīlestība uz katru cilvēku gadsimtu gaitā radījusi izcilu labdarības vēsturi." (121. lpp.)

Tālāk "Dzīvības Evaņģēlijā" aicināts veidot *jaunu dzīvības kultūru*, kas spētu risināt iepriekš nepieredzētas problēmas, kuras skar mūsdienu cilvēku dzīvi. Kā pirmais un galvenais solis šajā virzienā minēta *būtiskas saiknes, kas pastāv starp dzīvi un brīvību, atjaunošana*. "Tās ir nešķiramas vērtības; kur viena tiek aizskarta, arī otrai tiek nodarīts ļaunums. *Nav patiesas brīvības tur, kur dzīvību nemīl un netur cieņā, savukārt dzīves piepildījums iespējams vienīgi brīvības apstākļos. Abām piemīt kas tāds, kas tās saista nesaraujamā vienībā, – tas ir mīlestības aicinājums. Mīlestība ir patiesa sevis ziedošana, ir tā, kas cilvēka dzīvei un brīvībai piešķir patieso jēgu.*" (Turpat, 131.–133.lpp.) Dzīvības vērtība savu īsto misiju var īstenot tikai saistībā ar augstākām garīgām vērtībām: brīvību, mīlestību, patiesību, svētumu.

Prestatā dzīvības, patiesības un brīvības mīlestībai, kas veido dzīvības kultūru, ir *nāves un nedzīvo priekšmetu mīlestība – nekrofilija* (grieķu val. *nekros* – miris, *phileo* – mīlu). Filozofs, psihologs un sociologs Ērihs Fromms (1900–1980) savā plašajā darbā "Cilvēka iznīcības anatomija" speciālu rakstu – "*Ādolfs Hitlers kā nekrofilijas klīniskais gadījums*" (M., 1992) – velta nekrofilijas parādības daudzveidīgam raksturojumam. Jau Zigmunds Freids (1856–1939) uzskatīja, ka tieksme uz dzīvi un tieksme uz nāvi ir divi fundamentāli spēki, kas cīnās cilvēkā. Kurš no tiem ņems virsroku?

Ē. Fromms nekrofiliju raksturo kā dedzīgu kaisli uz visu mirušo, maitājošo, trūdošo, neveselīgo. Tā ir kaisle dzīvo padarīt par nedzīvu, sagraut sagrauves vārdā. Tā ir paaugstināta interese par visu mehānisko.

Nekrofilijas tendencē dominē nedzīvo priekšmetu pielūgsmes, nedzīvā (tehnikas, darbarīku, materiālo labumu u.tml.), nevis dzīvā atzišana par augstāko vērtību. Nekrofilijas izpausmes vērojamas Latvijā un citās valstīs, kad mirušo un abortēto bērnu skaits sāk pārsniegt piedzimušo skaitu un ir augsts pašnāvnieku un slepkavību līmenis, kad bērniem datorspēles kļūst saistošākas par spēlēm ar rotaļu biedriem, kad cilvēks pārvēršas par manipulācijas objektu.

Nobela prēmijas laureāts etologs Konrāds Lorencs (1903–1989) brīdina par sirsnīguma trūkumu cilvēku attiecībās, kad tās kļūst auksti lietišķas un attieksme pret cilvēkiem un dzīvo pasauli sāk līdzināties attieksmei pret lietu pasauli.

Sātaniskā devīze ir "*Tev ir brīvība bojā iet!*". Šo "brīvību" ir centušies īstenot tirāni, amorālie politiskie režīmi, iznīcinot miljoniem cilvēku, cenšoties visas problēmas atrisināt ar spēku un vardarbību.

Ērihs Fromms sagrāves, iznīcības tieksmes saista ar narcismu (Narciss – mītisks tēls, jaunietis, kas iemīlējies pats sevī, savā attēlā). Šāds cilvēks pa īstam ne ar vienu nav saskarsmē, viņam nav vajadzības pēc cita cilvēka, viņš vēlas cilvēkus uzvilkt kā pulksteņus, izturēties pret viņiem kā automātiem. Dzīvību mīlošais cilvēks rada prieka atmosfēru, nekrofilais – atsvešinātības, garlaicības atmosfēru, kur lietas valda pār cilvēkiem, mirušie – pār dzīvajiem, pagātne – pār tagadni un nākotni, tumšie, aukstie toņi – pār gaišajiem un siltajiem. Pat seja šādam cilvēkam parasti ir nekustīga, mazizteiksmīga "akmens seja". Viņam raksturīga tieksme būt kā tēraudam (piemēram, uzvārds Staļins no krievu valodas vārda *сталь* – tērauds). Nekrofilais cilvēks pret savu auto var izturēties maigāk nekā pret sievu, ar mantām var lepoties vairāk nekā ar tuviem cilvēkiem. Galvenās vērtības viņam ir ātrums, tehnikas sasniegumi, tehniskās iemaņas (pat dzimumattiecībās). Viss dzīvais, arī gaiss, ūdens, zeme tiek upurēta tehniskiem sasniegumiem, varas un bagātības alkām. Šādu uzskatu pārstāvji prāto par to, kā uzvarēt karā, iznīcinot cilvēkus, bet saglabājot celtnes un tehniku.

Ē. Fromms runā par patoloģijas normu. Kad patoloģiskie procesi kļūst stereotipiski, viņi zaudē individuālo raksturu. Vienveidība ieslēdz sevī pašsagrāvi. Mīlestība pret dzīvi rada daudzveidīgu attieksmi pret pasauli, vieno prātu ar sirdi, veido jūtīgu domāšanu.

Dzīvības vērtību stiprina dzīvesspēja, enerģija, vitalitāte, veselība, apkārtējās vides kvalitāte. Cilvēkam piemīt vairāki enerģijas lauki:

✓ vitālais, kas saistīts ar ķermeni, ar tā enerģiju (latīņu val. *vitalis* – dzīvības-, dzīves-);

✓ emocionālais (pastāv uzskats, ka tā starojums ap ķermeni sasniedz aptuveni 30–40 cm);

✓ mentālais (latīņu val. *mens* (*mentis*) – prāts, saprāts) – enerģija, ko rada doma, pārliecība, motīvi.

Mūsu smadzenes ir daudz sarežģītāks uztvērējs un raidītājs nekā radioaparāti un televizori. Šos enerģijas laukus it sevišķi ietekmē tās garīgās vērtības, kas skar visu cilvēku, ieskaitot zemapziņu. Kāpēc tik patīkami ir atrasties mīlama cilvēka tuvumā? Vai ne tāpēc, ka viņa klātbūtnē labvēlīgi staro visi enerģijas lauki? Labvēlīgais starojums ģimenē, darba kolektīvā, draugu sabiedrībā mūs arī dara rosīgākus, optimistiskākus. Vienaldzības atmosfērā starojumi dziest, naidā rodas agresivitāte un ļaunums.

Fridrihs Niče (1844–1900) uzstājas pret to morāli, kas nevairo dzīves spēku, ir pret dabīgu, nicina dzīvības instinktu, grauj saikni starp cilvēku un dabu, kā vampīrs izsūc un padara mazasinīgu pašu dzīvi (Niče F. *Ecce homo*. – R., 1998. – 76., 93., 122. lpp.). Žans Žaks Ruso (1712–1778) samāksloto mākslu, nedabīgo audzināšanu raksturo kā tikumu maitājošu.

Psihoanalītiķis, *Ego* attīstības teorijas radītājs Eriks H. Eriksons (1902–1994) darbā "*Identitāte: jaunība un krīze*" uzsver, ka katram attīstības posmam piemīt savs specifisks vitālais spēks, ko dēvē par "pamata tikumiem",

"ka bez šiem spēkiem visām citām vērtībām un labajām īpašībām trūkst vitalitātes. Vārda "tikums" lietošanu attaisno tā kādreizējā nozīme (angļu val. virtue – Tulk.), kas apzīmē kāda objekta iekšējo spēku un aktīvu vērtību jeb labumu, piemēram, par zālēm vai dzērienu agrāk varēja teikt, ka tas ir bez "tikuma", t.i., zaudējis spēku un labumu. Šinī nozīmē terminu "vitālie tikumi" var lietot, lai apzīmētu noteiktas īpašības, kas tiek atdzīvīnātas – cita pēc citas – pakāpeniskā cilvēka dzīves posmu secībā." (Eriksons H. Identitāte: jaunība un krīze. – R., 1998. – 184. lpp.) Eriks Eriksons paskaidro, ka dzīves posmu pakāpeniskā secībā veidojas tādi vitālie tikumi jeb vērtības kā griba un mērķtiecība rotaļu vecumā, prasme skolas vecumā, uzticība jaunībā, mīlestība jauna pieaugušā posmā, rūpes pieaugušā cilvēka posmā, gudrība vecumā. (Turpat, 262. lpp.) E. Eriksons mudina pamanīt stipros ētiskos pamatus, kādi pastāv cilvēka dabā, lai viņā neveidotos dzīvnieku pasaulei neraksturīgs auksts aprēķins un neizmērojama nežēlastība. (Turpat, 186. lpp.)

Ir svarīgi pētīt, kā mazinās dzīvības enerģija, kas to nosaka, kā veidojas tieksme kādu cilvēka dabas iezīmi vienpusīgi pārspilēt, piemēram, agresivitāti pārvēršot no dzīvības uzturēšanas instinkta nekrofiliskā nāves, iznīcības instinktā. Ilgstoša televīzijas pārraižu skatīšanās rada pasivitāti un var vairāk nogurdināt nekā intensīvs radošs darbs. Jāpēta arī rotaļlietu ietekme uz bērna agrīniem iespaidiem, kas parasti nemainās visu mūžu. Jādomā par to, vai kontakti ar tamaguči, fērbijiem u.tml., kas nekad nekļūst neuzticīgi, pretrunīgi, neciešami, var aizstāt saskarsmi ar daudzveidīgiem cilvēkbērniem.

Cilvēka un dabas attiecībām zināms rezumējums izteikts Imanuela Kanta darbā "Tikumu metafizika". Runājot par cilvēku pienākumiem pret sevi, Kants saka: "Pirmā pienākuma principa saturs pret sevi ir izteicienā: "Dzīvo saskaņā ar dabu" (.), t.i., saglabā savas dabas pilnību; bet otrais – atzinumā: "Veido sevi pilnīgāku, nekā tevi radījusi daba"." (Кант И. Соч. – М., 1965. – Т. 4, ч. 2. – С. 356.)

Cilvēks, būdams sociāla būtne, pārsvarā sevi piesaka kā persona ar sociāli noteiktām īpašībām, kura ievēro noteiktus likumus un normas, izpilda noteiktu lomu (latīņu val. *persona* – aktieru maska, loma). Persona var būt ne tikai fiziska, t.i., noteikts indivīds, bet arī juridiska organizācija, iestāde, kam ir sava manta, kas var iegūt mantošanas un citas tiesības, kam ir arī savi pienākumi. Daudzi sociālie jautājumi cieši savijušies ar bioloģiskiem aspektiem un veido sociobioloģiskas problēmas, bet ar kultūru saistītie – sociokultūras jautājumu loku. Sociobioloģija pēta visa dzīvā vienību un radniecību starp cilvēcisko un jebkuru citu dzīvi. Tā pēta sociālās dzīves optimālākas attīstības nepieciešamos bioloģiskos, ekoloģiskos priekšnoteikumus.

Sociālā sistēma galvenokārt veido konvencionālo morāli, kas balstās uz tiesisko likumu ievērošanu, uz morāli, ko pieprasa noteikta sabiedrība, lai uzturētu kārtību, lai pati sabiedrība kļūtu turīgāka, lai zeltu labklājība, lai

varētu rūpēties par valsts vienotību, aizsardzību, lai sociāli nodrošinātu cilvēkus. Sociālā sistēma veidojas no sociālekonomiskām, politiskām, tiesiskām attiecībām. Šo attiecību normāla funkcionēšana nav domājama bez morāles, veidojot morāles un ekonomikas, morāles un politikas, morāles un tiesību mijattiecības, mijiedarbību. Ja mēs paliekam tikai šajā sistēmā, tad labākajā gadījumā mēs varam sasniegt zināmu morāles minimumu, kam piemīt institucionalizēts, vairāk vai mazāk oficiāls un ārējs raksturs. Morāle tad nav sabiedrības attīstības mērķis, bet līdzeklis, instruments sociālo attiecību pilnveidošanai. Šādi veidojas virspusēja, sekla morāle. Sabiedrības sistēmu vārda šaurākā nozīmē var raksturot kā sociālo sistēmu. Plašākā nozīmē sabiedrības sistēmā iekļaujas arī kultūra un augstākās garīgās vērtības.

Sociālā dzīve ievērojami ietekmē, pat nosaka cilvēka uzvedību. Sociālizāciju parasti raksturo kā sabiedrisko ietekmju kopumu uz personības attīstību, kā indivīda tapšanu par kādas sabiedrības locekli. (Sk.: Gudjons H. Pedagoģijas pamatatziņas. – R., 1998. – 166., 167. lpp.) It sevišķi nozīmīgi mūsdienās ir trīs lieli "ārējie pavēlētāji", uzvedības modes diktētāji – tehnoloģiskais, varas un informatīvais imperatīvs. Svarīgi ir pētīt, kā katrs šis sabiedriskās dzīves demiurģs spēj veicināt vai graut sabiedrības tikumisko attīstību, kāds ir to attīstību virsuzdevums. Ja sociālā sistēma izolējas no bioloģiskās un kultūras sistēmas, tad neizbēgami veidojas nekrofiliska, atsvešināta, samākslota, pašsagraujoša sabiedrība, pat neskatoties uz zināmu kārtību, materiālo nodrošinātību, samērā augstu zinātnisko potenciālu. Lai veidotu konkurētspējīgu sabiedrību, jāievieš vispārēja datorizācija un jāsniedz plaša informācija visiem sabiedrības slāņiem. Tā dod cilvēkam agrāk neiedomājamas iespējas. Bet... ja cilvēks īstenotu visu, ko viņš spēj, neierobežojot sevi ar morāliem, kultūras un ekoloģiskiem apsvērumiem, tad viņš varētu iznīcināt cilvēci, visu tās pastāvēšanas jēgu.

Pietāte, godbijība pret dzīvību, dabu, kultūru un cilvēci sargā no sabiedrības kā vienpusīgas un noslēgtas sistēmas traģiskās attīstības. Ekonomiski un politiski atvērta sistēma var būt noslēgta dziļai kultūras un augstu garīgu vērtību ietekmei. Gan atvērtā, gan slēgtā sistēma var būt daudzveidīgi pretrunīga. Atvērtību ekonomikai un masu kultūrai ne vienmēr pavada tāda pati atvērtība padziļinātiem kultūras un garīguma procesiem.

Sociālajā dzīvē pastāv tendence nodibināt kārtību, vienot un solidarizēt cilvēkus, vienlaikus līdz minimumam samazinot tādas sociālās nelaimes kā nabadzība, bezdarbība, alkoholisms, narkomānija, noziedzība, prostitūcija, amorālisms, slimības, apkārtējās vides piesārņošana. Šo pasākumu veiksmīga īstenošana ir priekšnoteikums, lai veidotos labvēlīgs morālais klimats. Svarīga pozitīva nozīme ir jaunas sociālās ētikas prasību īstenošanai. Tās uzdevums ir vienot sociālo dzīvi ar kultūru tā, lai kultūra būtu pieejama visiem un visi varētu piedalīties kultūras dzīvē. (Sk. 86.–91. lpp.) Sīkāk gan par ekoloģisko, gan sociālo ētiku runāsim atsevišķās nodaļās pēc vispārīgā pārskata.

Cilvēks, kļūstot par personību, veidojas vienlaikus kā kultūras būtne (latīņu val. *cultura* – kopšana, apstrāde; izglītība, attīstība). Kultūras attīstībā jāizšķir divi jēdzieni: 1) *cultura agri* – zemes apstrādāšanas, kopšanas kultūra (latīņu val. *agricultura* – zemkopība). Šajā jēdzienā iekļaujas arī visa materiālā kultūra; 2) *cultura animi* – dvēseles, gara kultūra. Šo jēdzienu lieto kopš Cicerona (106–42 p. m. ē.) laikiem. Tajā ietverta cilvēka dvēseles – gara attīstība, kopšana un uzlabošana, kas vistiešāk saistīta ar personības un morāles attīstību. Kultūra ir dvēseles gara imperatīvs, gara radošais spēks, simbolisko zīmju sistēma. Kants saka: "*Gars – tas ir atdzīvinošais princips cilvēkā.*" (Кант И. Соч. – М., 1966. – Т. 6. – С. 467.)

Kultūras jēdziena izpratne nereti ir pārāk plaša. Tā aptver visu, kas nav dabas dots, visu, ko veidojis cilvēks. Šis dabas un kultūras pretnostatījums tika formulēts apgaismības laikmetā. Vēsturē var konstatēt visdažādākos meklējumus, kā atrisināt kultūras un dabas pretrunas. Kants to ieteica risināt, tikumiski pilnveidojoties, vienojot dabas doto laimes iespēju ar sabiedrības un kultūras brīvības īstenojumu.

Sabiedrībā aizvien vairāk uzkrājas negatīvais, nevēlamais, ko darinājis un savās attieksmēs izpaudis cilvēks, tāpēc kultūras jēdzienu sāk pretstatīt nevis dabai, bet nekultūrai. Kultūra tiek raksturota kā labklājības ideāls, kā labākais, cildenākais mūsu dzīvē, bet nekultūra, nekulturālība ir tā visa pretstats. Kulturāla pirmām kārtām ir *kvalitatīva darbība* (nekulturāla ir nekvalitatīva darbība). Kulturāls ir *cilvēcisks dzīvesveids* (tā pretstats – nehumāns, amorāls). Kultūra ir saistīta arī ar tās vērtību sargāšanu, saudzēšanu, atjaunošanu un vairošanu. Kultūra ir visas sabiedrības esamības garīgais sargs, atjaunotāja, radošā tālākveidotāja. Kultūras jēdzienā ietverti tikumi, paradumi, valoda, gērbšanās, ēšanas tradīcijas, māju, ciemu, pilsētu iekārtošanas veids, rūpes par kultūras pieminekļiem, kapsētām, bibliotēkām, muzejiem, teātriem, mākslu. Mēs runājam par saimnieciskās dzīves kultūru, par politikas un politiķu, valsts darbinieku, armijas kultūru. Kultūra atspoguļojas visās sabiedrības un personības gara izpausmes sfērās, uzrādot gan primitīvu, vulgāru, gan augstāku attīstības līmeni. Cilvēka kā kultūras būtnes veidošanās vienlaikus ir arī personības tiekšanās pēc pilnīgākas attīstības, dziļākas dzīves jēgas.

Originālās kultūras filozofijas radītājs Ernsts Kasīrers (1874–1945) plašo apcerējumu par cilvēku galvenokārt veltījis cilvēkam kā kultūras būtnei, uzskatot *simbolus* par cilvēka iedabas atslēgu un kultūras progresa veicinātājiem. Grāmatas "Apcerējums par cilvēku" nobeigumā izteiktais Kasīrera secinājums pelna rūpīgu iedziļināšanos, jo atklāj mūsdienu kultūrpolitikai nepieciešamu filozofiskas stratēģijas meklējuma svarīgu aspektu: "*Cilvēces kultūru kopumā var raksturot kā progresīvu cilvēka pašatbrīvošanos. Valoda, māksla, reliģija un zinātne ir dažādas šā procesa fāzes. Tajās visās cilvēks atklāj un pierāda jaunu spēju – spēju uzcelt pašam savu pasauli, "ideālu pasauli". Filozofijai jāmeklē fundamentāla ideālās pasaules vienotība, ko nevajag jaukt ar vienkāršību. Tā nevairās no saspīlējumiem un*

domstarpībām, no spēcīgiem dažādu spēju kontrastiem un dziļiem konfliktiem, jo visām spējām nevar atrast vienu kopsaucēju. Cilvēku spējas tiecas dažādos virzienos un pakļaujas dažādiem principiem, bet daudzveidība un nesavienojamība nenozīmē disonansi un disharmoniju, jo visas funkcijas cita citu papildina un nodarbina. Katra no tām ver jaunu apvārsni un rada jaunu cilvēcības aspektu. Disonanse harmonizē pati sevi; pretstati nenoliedz cits citu, bet ir savstarpēji atkarīgi: pretstati veido harmoniju kā loks un lira." (Kasīrers E. Apcerējums par cilvēku. – R., 1997. – 210. lpp.)

Plašais citāts var rosināt lasītāju diskusijai ar E. Kasīreru par jautājumiem, uz kuriem atbildes arvien no jauna meklē sabiedrībā, – vai daudzas "ideālās pasaules" un to īstenojumu mēģinājumi neslēpj briesmas esamības pastāvēšanai, vai tiešām visas funkcijas papildina cita citu un paver jaunu apvārsni, vai netiek pavērti un īstenoti arī jauni necilvēcības aspekti un netiek "bagātināta" un stiprināta, kā arī veidota sekli daudzveidīga nekulturālība, vai varam paļauties uz to, ka disonanse harmonizēs pati sevi. Šķiet, ka šo problēmu risinājumam svarīgi ir balstīties uz augstākām garīgām vērtībām, saistot tās ar kultūras, sociālās dzīves un dabas attiecību jautājumu risinājumu. Nereti jau augstākās garīgās vērtības tiek iekļautas kultūras augstākajā līmenī.

Īsta kultūra dod stingru pamatu, lai veidotu tautas kopības izjūtu. Tā ir gara kopība. Atcerēsimies, kāda loma latviešu tautas dzīvē ir dziesmu un deju svētku tradīcijai, folkloras ansambļiem, izglītības, literatūras un mākslas sasniegumiem. "Zinātne vieš kārtību domāšanā, morāle vieš kārtību rīcībā; māksla vieš kārtību redzamo, taustāmo un dzirdamo parādību uz tverē. (..) Zinātne mēģina atrast parādību pirmcēloņus, vispārējus likumus un principus, māksla iegremdē lietu tiešamībā, klātbūtnē, ko izbaudīt visā tās pārpilnībā un bagātībā. (..) Māksla sniedz bagātāku, dzīvāku un krāšņāku realitātes tēlu, ļauj dziļāk ieskatīties tās formu struktūrā. Cilvēku neierobežo nekāda viena īpaša pieeja realitātei, viņš spēj izvēlēties viedokli un pāriet no viena tās aspekta pie cita." (Turpat, 159., 161. lpp.)

Sociokultūras raksturojumā vēl nav īsti apzināta kultūras ietekme uz dažādu sociālu jautājumu risinājumiem. Kultūra slēpj sevī iespējas samazināt vai novērst daudzas sociālās nelaimes. Tā, piemēram, pastāvot bezdarbam, ja nenotiek aktīva cilvēku darbība, palielinās pašnāvības, depresiju, depersonalizāciju un noziedzības iespējas.

Ekonomiskā sfēra ne vienmēr spēj apmierināt cilvēku vajadzības pēc darba. Kultūras sfērā ir neizsmeļamas iespējas būt aktīvam mākslinieciskā pašdarbībā, piedalīties visdažādākajos kultūras pasākumos. Cilvēks var pilnveidoties kāda mūzikas instrumenta spēlē, gleznošanā, var aizrauties ar grāmatu lasīšanu, sportu u.tml. Cilvēka sagatavotība kulturālai brīvā laika pavadīšanai mūsdienu pasaulē nav zemāk vērtējama kā sagatavotība kvalificētai darbībai. Nereti jau dzīvē novērojama situācija, kad varam teikt: "Strādā kā zirgs un atpūšas kā idiots."

Sociālajā sfērā tiek akcentētas noteiktas kopības, solidaritātes, kooperatīvisma gara veidošanās, bet kultūra veido tādu uz garīgām interesēm un vajadzībām balstītu vienotību, kādu nespēj dot ekonomika, kas par galveno

atzīst materiālās intereses, politika, kas aizstāv varas ambīcijas un tiesības, kas noteiktas ar likumiem. Kultūru mēdz raksturot kā personības kolektīvo pusi, bet personību – kā kultūras subjektīvo aspektu. (Goetze D., Mühlfeld D. Ethnosoziologie. – Stuttgart, 1984. – S. 35.) Kultūrā it sevišķi nozīmīga ir neatkārtojama personība, sava darba un darbības individualizēšana. Kultūra ir arī cilvēka pašapziņas veidotāja, stiprinātāja. Kultūrā cilvēks īsti iepazīst sevi, tajā sevišķi tiek izcelta personības savdabība. Vienu un to pašu lomu, runājot vienu un to pašu tekstu, piemēram, R. Blaumaņa lugā "Skroderdienas Silmačos" ir spēlējuši visdažādākie aktieri, šo lugu ir iestudējuši visdažādākie režisori, bet joprojām nav aprūcis iespēju lomām un iestudējumam piešķirt neatkārtojamības iezīmes.

Diemžēl mūsdienu pasaulē nākas vērot tādas masu kultūras izplatību, kas padara seklu garu, mudina uz vardarbību, seksuālu anormālību. Tā jau ir *ne-kultūra*, šķietamā kultūra, kas slēpj sevi aiz kultūras maskas. Pauls Jurevičs runā par kultūras traģēdiju, kad cilvēks nevēlas piepūlēties, kad kultūras radīšanu nomaina kultūras baudīšana un ir vērojams glēvums kultūras aizstāvēšanā, kad dominē baudas, mantas, godkāre. Kā pretstatu tam viņš redz vērtību izjūtu un saprātīguma veidošanu, intelektuālā godīguma un zināšanu kāres attīstību. (Jurevičs P. Idejas un īstenība. – Goppingen, 1946. – 191.–192. lpp.; Kultūras sejas. Esejas. – Upsala, 1960.)

Lai paaugstinātu kultūras līmeni, sociālajā sfērā liela nozīme ir kultūrvēsturisko tradīciju atdzīvināšanai. Kopība bez dziļākām vēsturiskām saknēm, ar tautas īslaicīgu atmiņu nevar veidot noteiktas sociālās grupas, tautas sirdsapziņu. Nozīmīga loma ir morāles un estētikas ciešai saistībai. Skaistums, kā to vēlējās Dostojevskis, nespēj glābt pasauli, bet skaistums vienībā ar labo un patieso spēj darīt brīnumus.

Kultūra ir cieši saistīta ne tikai ar sabiedrību, bet arī ar dabu. Dabiskums, vitalitāte pasargā kultūru no samākslotības, degradācijas, pesimisma, no tā, ka mākslīgā pasaule žņaudz un saindē dabisko. (Sk.: Celms T. Tagadnes problēmas. – R., 1934. – 36.–37. lpp.) Kulturāli uzvesties nozīmē būt dabiskam, dzīves enerģiju un prieku izstarojošam, apveltītam ar apgrotu aktivitāti. Nobela prēmijas laureāts, ievērojamais domātājs, ārsts, muzikologs Alberts Šveicers (1875–1965) savā darbā "Kultūra un ētika" (latviešu valodā pazīstams viņa darbs "Vēstules no Lambarenas") saka: "(..) *kultūra ir optimistiskā pasaules uzskata un ētikas mijiedarbība.*" (Швейцер А. Культура и этика. – М., 1973. – С. 88.) Optimisms dod pārliecību, ka pasaulē ir vieta saprātīgiem mērķiem, ka iespējams uzlabot eksistences apstākļus un garīgi, tikumiski pārveidot individu. Pesimisms neatver durvis brīvībai, bet piekāpjas dzīves faktiem. (Turpat, 279. lpp.) Alberts Šveicers kategoriskā formā saka: "*Tikai ētiskā kustība mūs var glābt no nekulturālības. Bet ētiskā aizsākums spējīgs rasties tikai individuā (..) Skaidrs ir viens: kad sabiedrība iedarbojas uz individu spēcīgāk nekā indivīds uz sabiedrību, sākas kultūras degradācija.*" (Turpat, 75. lpp. Pasvitrojums. – A. M.) "*Ētika ir cilvēka darbības nozare, kas virzīta uz iekšējo tā personības pilnveidošanu.*" (Turpat, 87. lpp.)

Humānists Alberts Šveicers dzīvi salīdzina ar mūžīgu polemiku starp mūsu dzīves gribu un pasauli, starp optimismu un pesimismu, kad bezrūpīgais un paguruma miers ar vēlēšanos pielāgošanu dzīves faktiem rada to liktenīgo mieru, kas nogalina cilvēkus, cilvēci un kultūru. (Turpat, 283.–284. lpp.) Būdam ievērojams mūziķis, Alberts Šveicers ētiku salīdzina ar noslēpumainu toņu saskaņu, kurā kā galvenais tonis un kvinta skan dzīves un pasaules apstiprinājums, bet terca ir dzīves noliegums. "*Pēc savas dabas ētika ir neierobežots entuziasms.*" (Turpat, 290. lpp.) Ētika radīta sabiedrības pilnveidošanai, un tieši tāpēc personība atrodas nepārtrauktā polemikā ar sabiedrību. Sabiedrība apelē pie indivīda apziņas, lai panāktu to, ko tā nespēj ar piespiedu spēku un likumiem. (Turpat, 292. lpp.)

Sociokulturālais mijiedarbībā ar sociobioloģisko slēpj sevī vēl daudzas iespējas tālredzīgāk, cilvēciskāk, efektīvāk risināt gan ekoloģiskos, gan sociālos, gan kultūras, gan personības jautājumus. Imants Ziedonis kultūru raksturo "*kā smalkā un rupjā sajūgšanas prasmi, kā spēju mainīt līmeņus, visos līmeņos atnākot ar vajadzīgo pienesumu.*" (Kultūras Fonda Avīze. – 1990. – Janvāris.) Ja cilvēki nav kulturāli un tikumīgi, nav iespējams nedz ievērot vides nepiesārņošanas noteikumus, nedz panākt uzplaukumu sociālajā dzīvē, nedz īstenot pat labus likumus. Kultūra par augstu vērtību atzīst arī klusumu, kas ļauj koncentrēties, iedziļināties sevī, neizplūst diletantiskā sabiedriskā aktivitātē. Klusēšana ir nepieciešama dziļuma apjēgšanai. Kultūra atklāj gan cilvēka dabas nepabeigtību, gan arī neizmantotās iespējas dabā, sabiedrībā, individuā. Zenta Mauriņa kultūras saknes redz godbijībā un līdzjutībā.

Kultūras attīstība norit visciešākā saistībā ar sabiedrības un personības estētisko pilnveidošanu (par to vēlāk runāsim atsevišķā lekciju kursā).

Personības un morāles attīstību vainago augstākās garīgās vērtības un principi ar izteiktu sakrālo (svētuma) imperatīvu. Ja augstākais garīgums caurstrāvo attieksmi pret dabu, sociālo dzīvi, kultūru, tad dabas, sociālo likumu un kultūras prasību ievērošana nenonāk pretrunā ar cilvēka sirdsapziņu. Uzņēmējdarbības konkurences cīņā, kurā uzvar kvalitatīvākā, lētākā un videi ekoloģiski labvēlīgākā produkcija, kulturālāka apkalpošana jau ir stimuls godīgai un radošai darbībai. Savukārt augstākās garīgās vērtības balstās arī uz sabiedrības dzīves un tautu tradīcijām.

Augstākās garīgās vērtības reizē ir arī augstākā, īstā kultūra, kura kā veselīgs garīgums, gara kvintesence spēj harmonizējoši iedarboties uz visu sabiedrību, viešot cerību tās cilvēciskai radošai dzīvotspējai. Tā pasargā cilvēku no pārvēršanās par aklu sabiedrības prasību pildītāju, par situāciju, mantas, varas un slavas vergu. Tieši augstākās garīgās vērtības, augstākā kultūra ir reizē visobjektīvākā, visstratēģiskākā un vispersoniskākā. Šīs vērtības var būt spilgti izteiktas zemākā ekonomiskajā un sociālajā attīstības līmenī kā sava veida nepilnību kompensētājas un tikt apdraudētas augstā materiālā labklājības līmenī, ja šis līmenis kļūst par pašmērķi, bet cilvēks – par līdzekli tā sasniegšanai. Tālākā sabiedrības un personības

attīstību vēsture bez augstākām garīgām vērtībām, bez cilvēces cildenās pieredzes var atgādināt visdažādāko lielumu reizinājumu ar nulli.

Priekšnosacījumu augstāko garīgo vērtību un principu attīstībai rada arī vēsturiski savu nepieciešamību apstiprinājuši tabu – aizliegumi, kas jāievēro visās dzīves sfērās: nenogalinā, nemelo, nezodz, nerīkojies netikumiski! Citiem vārdiem sakot, tā jau ir morāles "zelta likuma" prasība: "Nedari citiem to, ko tu negribētu, lai tev dara!" jeb – pozitīvā formā – "Dari cilvēkiem to, ko tu gribētu, lai tev dara!". Kants šīs prasības tiecas veidot vēl objektīvākas, prasot rīkoties tā, ka būtu labi, ja visi tāpat rīkotos un cilvēks būtu galvenokārt mērķis, nevis līdzeklis.

Augstākās vērtības ir kā atvērtība mūžībai, bezgalīgai pilnveidei. Sociālā dzīve izvirza sava veida sabiedrības dzīves un personības attīstības minimumu, bet augstākajās garīgajās vērtībās ir izteikts prasību maksimums, mūžīgā aktualitāte, cerību un ilgu nezūdošā perspektīva. Tā ir mūžīgā absolūtā prasība, kas nekad nav galīgi piepildāma. Tas ir mūžīgais sakrālā un profānā disputs, mūžīgā polemika starp pagurumu, slinkumu, pielāgošanos dzīvei, kāda tā ir, un gara spraigumu, tieksmi pašam sevi pārvarēt, pacelties sev pāri, palūkoties uz sevi un pasauli ar Dieva un mūžības skatienu un vērtību mērauklu. Tad arī atklājas tā cilvēka būtība, ko tik dziļi ir tvēris franču fiziķis, matemātiķis, filozofs un literāts Blēzs Paskāls (1623–1662), raksturodams cilvēku reizē kā niecīgu niedrīti vējā un reizē kā domājošu būtni, kas spēj aptvert pasauli. Cilvēks paplašina sava prāta, savu izjūtu un apjēguma robežas, lai savas izjūtas, konfliktus, "vētras ūdensglāzēs" ielietu jūrā, kam nav saskatāmi krasti.

Augstākās garīgās vērtības nav sastingušas dogmas. Tās apgūst radošā darbībā, ieburot mūžību ikdienā un veidojot spēju situāciju fragmentāro izpratni vienot ar stratēģiskiem dzīves, misijas mērķiem.

Senās Indijas vēdiskā kanona upanišadu dievišķajās mācībās runā par "*smalkākā būtību*", kas ir "*balsts visam esošajam*". (Indiešu literatūra. Vis-senākais posms. – R., 1985. – 109. lpp.)

Jau kopš Platona ir formulētas trīs pamatvērtības – *patiesais, labais un skaistais*. Lai cik dīvaini tas būtu, jau mītos kā īsti reāla minēta *svētuma (sagrālā) vērtība*. Kristietība šo vērtību cieši saista ar trim pamatprincipiem, trim pamatvērtībām – *ticību, cerību un mīlestību*. Par sakrālās un laicīgās, pasaulīgās dzīves attiecībām, to lomu vēsturē it sevišķi nozīmīgi ir Mirčas Eliades (1907–1986) pētījumi ("Mīts par mūžīgo atgriešanos"; "Sagrālais un profānais"; "Mīta aspekti"), arī Roberta Mūka darbi. (Sk. arī: Lasmane S., Milts A., Rubenis A. Ētika. – R., 1995. – 28.–31. lpp.) Svētums ir brīvība no grēka, no netikuma, brīvība, kas virza uz tikumisko pilnību un dabisko, laicīgo, situatīvo saista ar pārdabisko, mūžīgo, radīdams papildu spēku, enerģiju, jēgu.

Viduslaiku filozofs un teologs Svētais Akvīnas Toms raksturoja triju veidu likumus: dabas, cilvēku un mūžīgos. Morāle un reliģija meklē mūžīgos, galējos likumus, dzīves jēgas, misijas apstiprinājumu, principus ar pašu vispārīgāko normu lomu, kas vairs nekalpo par līdzekli kaut kādiem citiem

mērķiem. Augstākie morāles principi ir reizē augstākie morāles likumi, vērtības, kritēriji, pamatorientieri. Šo likumu mūžīgumu uztur tieši cilvēka radošais gars, kas cienī cilvēces uzkrāto pieredzi, apstiprina vērtības, vieno cilvēkus, veido to solidaritāti. Tas ļauj izdzīvot, kļūt labākiem, patiesākiem, dvēseliski un miesiski skaistākiem, jēgpilnīgāk nodzīvot atvēlēto Zemes laiku, vairojot *brīvību*. Tad cilvēks pats uzņemas atbildību par savu dzīvi, un viņa *sirdsapziņa* (šī sabiedriskā un vēsturiskā sūtība cilvēkā, sava veida Dieva balss, Dieva skatījums un izjūta cilvēkā) rezumē, vieno visas vērtības pašā cilvēkā, apveltot viņu ar spējām pašam sevi sodīt, izvēlēties un atbildēt.

Civilizētas, kulturālas sabiedrības mūžīgās vērtības piemīt sabiedrībai, jo tās ir izdzīvošanas nosacījums. To izžušana apdraud visu mūsu dzīvi, visu tās jēgu. (Par principiem un to lomu sīkāk runāsim atsevišķā lekciju ciklā.)

Daba, sociālā dzīve, kultūra un augstākās garīgās vērtības ir svarīgi *personības veidotāji*, kas aptver cilvēku dzīves un darbības pamatsfēras, saistīti ar noteiktām jībūtības – imperatīvu prasībām. Katrā no šīm sfērām personība pilnveidojas, izmantojot noteiktas vērtības. Tēmas labākai pārskatāmībai sniedzam tabulu, kura, protams, nebūt nav pilnīga.

Cilvēku dzīves un darbības pamatsfēras	Galvenie imperatīvie (pavēles) attīstības nosacītāji	Galvenās vērtības
Daba	Ekoloģiskais imperatīvs	Dzīvība. Vitalitāte (dzīvesspēja, enerģija). Veselība. Apkārtējās vides kvalitāte
Sociālā dzīve	Tehnoloģiskais imperatīvs. Varas imperatīvs. Informatīvais imperatīvs	Kārtība. Turība, labklājība. Sabiedrības, valsts vienotība. Sociālā aizsardzība, drošība, palīdzība. Taisnīgums. Pienākums. Tiesības
Kultūra	Gara, dvēseles imperatīvs. Simboliskā vide	Garīgā vienotība, solidaritāte. Individualitāte. Kvalitatīva darbība. Cilvēcisks dzīvesveids. Garīgo vērtību sargāšana, attīstība, atjaunināšana, vairošana
Augstākās garīgās vērtības, principi	Sakrālais (svētuma) imperatīvs	Labais. Patiesais. Skaistais. Svētais. Ticība. Cerība. Mīlestība. Dzīves jēga, misija. Sirdsapziņa. Brīvība

II. Personības attīstības līmeņi un tikumība

1. PERSONĪBA DAŽĀDOS LĪMEŅOS UN ORIENTĀCIJĀS

Katrs cilvēks dažādos vecumos, dažādās dzīves situācijās ir spējīgs atrasties dažādos attīstības līmeņos. Noteikts līmenis cilvēka attīstībā ir galvenā dominante, galvenais vērtību orientācijas virziens un darbības rakstura stabilākā izpausme. Spēja atrasties dažādos līmeņos paver iespējas saprasties ar atšķirīgiem cilvēkiem, kā arī daudzveidīgāk un paškritiskāk sevi vērtēt.

Iepriekš, runājot par tikumisko izglītību un audzināšanu, jau tika raksturotas tādas attīstības pakāpes kā dabas stihijas, sabiedrības bezlikumības (anomijas, pirmskonvencionālā), sabiedrības likumu un normu noteiktā (konvencionālā, heteronomā) un pašizglītības, pašveidošanas, autonomijas (virskonvencionālā) pakāpe, vienojot S. Hesena un L. Kolberga uzskatus. (Sk.: Milts A. Ētika. Kas ir ētika. – R., 1999. – 42.–45. lpp.)

Par personības definīciju, dažādām personības izpratnēm, teorijām un to autoriem labu pārskatu var iegūt Ārijas Karpovas grāmatā "Personība. Teorijas un to radītāji" (R., 1998) un Viestura Reņģes darbā "Personības psiholoģijas teorijas" (R., 1999). Savukārt par personības filozofiski ētiskām problēmām var lasīt Augusta Milta grāmatā "Harmoniskais un disharmoniskais personībā" (R., 1979).

Kas tad ir morāla personība un tās ētiskais raksturojums atšķirībā no tik bieži sastopamā psiholoģiskā raksturojuma? I. Kants "Tikumū metafizikā" apgalvo: "*Morāla personība (..) nav nekas cits kā saprātīgas būtnes brīvība, kas pakļaujas morāliem likumiem (psiholoģiska personība ir tikai spēja apjēgt sevis pašas identitāti dažādos savas eksistences stāvokļos).*" (Кант И. Соч. – М., 1965. – Т. 4, ч. 2. – С. 132.) Kants tālāk norāda, ka jebkurš brīvās patvaļas objekts pats sev laupa brīvību un pārvēršas par lietu. Morālā personība pakļaujas tiem likumiem, ko pati vai kopā ar citiem sev izvirza. Cilvēks ar paša pūlēm iziet no savas dabas pirmatnējības, paceļ savu gribas kultūru līdz tādām tikumiskās domas tēlam, kad likums kļūst par motīvu atbilstoši rīcības pienākumam. (Turpat, 321. lpp.) Paša pilnība un citu laime, citiem labu darīt ir reizē mērķis un pienākums. (Turpat, 326., 328., 337. lpp.) Sirdsapziņa ir iekšējais tiesnesis visām brīvām rīcībām. (Turpat, 378. lpp.) Tikums vienmēr atrodas augšupejošā kustībā un vienmēr visu sāk no gala; ja tas savā attīstībā nevirzās augšup, tad neizbēgami dziest. Tikumības maksimas nevar balstīties uz paradumu kā tehniskās maksimas. (Turpat, 345. lpp.)

Teorijās, uzskatos, cilvēku apziņā pastāv viedoklis par dažādiem – gan personības, gan tautas – attīstības līmeņiem. Diezgan bieži attīstību mēdz raksturot tā – no dzīvnieka līdz pārcilvēkam, dievišķajam. Šāda modeļa galvenais trūkums ir dabas milzīgo potenču ignorēšana. Jauno laiku filozofijā daba nereti tika pielīdzināta Dievam.

Paradoksālā veidā Frīdrihs Nīče darbā "Tā runāja Zaratustra" parāda trejādu gara pārvēršanos – no kamiela par lauvu un beidzot par bērnu. Kamielis ir paklausīgais, godbijīgais, grūtumiem apkrautais, panesīgais un sasaistītais gars. Lauva ir brīvību alkstošais gars, kas grib būt kungs savā tuksnesī. Ko nespēj ne kamielis, ne lauva, to spēj bērns kā jauniesākums, "kā no sevis ritošs rats", kas iemanto pasauli. Tiek izteikta doma, ka bērns ir tas, kas rosina mūs uz cilvēciskumu un mazina cinismu. Pārsteidzoša ir bērna un sirmgalvja senā mitoloģiskā jēga. Senās Indijas leģendās Brahma dēls attēlots kā mūžam jauns piecgadīgs bērns. Buda pārdzimis 580 reizes. (Jāpiezīmē, ka budismā ir 31 eksistēšanas līmenis.) Droši vien arī katram cilvēkam savā mūžā būtu jāpārdzimst simtām reižu, lai gars nenovecotu reizē ar miesu. Arī Jaunajā Derībā, kad mācekļi jautā Jēzum, kas ir lielākais debesu valstībā, Jēzus pasauc bērnu un saka: "*Patiesi Es jums saku: ja jūs neatgriezīties un netopat kā bērni, tad jūs nenāksit Debesu valstībā. Un, kas uzņem tādu bērnu Manā Vārdā, tas uzņem Mani. Bet, kas apgrēcina vienu no šiem vismazākiem, kas tic uz Mani, tam būtu labāk, ka tam piesietu dzirnu akmeni pie kakla un to noslīcinātu jūras dziļumā.*" (Jaunā Derība un psalmi. – R., 1997. – Mateja ev. 18; 1–6.) Kāpēc tik liela uzmanība tiek veltīta mazākajam? Kāpēc cilvēka augstāko gara sasniegumu ģēniju mēdz pielīdzināt bērnam? Šķiet, ka tas ir tas pats sēklas princips, izdzīvošanas iespējamība un attīstība, sākotnējā nesamaitātība, dabiskums, vienkāršība, pret ko apgrēkoties nozīmē apgrēkoties pret visu tālāko dzīvi. Bērns liek apjēgt, kas īsti ir dižums, varenums, augsta morālās attīstības pakāpe, cik svarīgi nebūt augstprātīgam, cik nozīmīgi ir rūpēties par to, kas pats vēl nespēj par sevi atbildēt un sevi aprūpēt. Lielākā atbildība cilvēka dzīvē ir atbildība par nākotni.

Psihoanalīzes koncepciju radītājs Zigmunds Freids cilvēku aplūko triju konfliktējošu pakāpju mijiedarbībā. *Id (Tas)* – baudas, patikas cilvēks, kura darbību nosaka pašsaglabāšanās, dzimumtieksmes (erosa) un nāves, agresijas (tanatosa) instinkts, dziņas. *Id* nav saistīts ar sabiedrisko kārtību, morāli, tā ir sava veida instinktu krātuve, kuras saknes sniedzas kopīgajā bezapziņā. *Ego (Es)* pārstāv realitātes principu. *Ego* meklē patiesību, judamies kā jātnieks uz grūti savaldāma zirga, kā airētājs uz plašiem bezapziņas *Id* ūdeņiem, cenšoties sevi apzināt un psiholoģiski aizsargāt. *SuperEgo (PārEs, VirsEs)* ir sabiedrības spiedienu izjūtošais *Es*, pilnību alkstošais, uz ideāliem, jābūtību orientējies sirdsapziņas cilvēks, kura rīcībā ir sava veida iemaukti un pavada, lai savas kaisles apvaldītu, lai nepaliktu tikai baudu, realitātes, egoistiski primitīvā *Ego* varā. (Tuvāk par to sk.: Dako P. Psiholoģijas brīnumainās uzvaras. – R., 1999. – 173.–192. lpp.; Reņģe V. Personības psiholoģiskās teorijas. – R., 1999. – 14.–24. lpp.)

Neofreidists Ērihs Fromms darbā "Cilvēks pats sev" norāda, ka īstais ētikas priekšmets nav atsevišķu tikumu vai netikumu pētīšana, bet gan izvērtēšana, vai pats cilvēka raksturs ir tikumisks vai netikumisks, jo jebkurš cilvēks ir cilvēces pārstāvis, kas savu jēgu atklāj produktīvā, radošā darbībā.

Pēc Ēriha Fromma, zemākā ir destruktīvā, neproduktīvā orientācija, kurā ir izteiktas alkas, lai cilvēkam piederētu kaut kas taustāms, lai viņš būtu noticejš pār kaut ko, ne tikai pār mantu, bet arī pār cilvēkiem (bērniem, sievu, draugiem). Neproduktīvai orientācijai ir vairāki veidi.

Receptveida orientācijas cilvēkiem visu labumu avots ir ārējā pasaule, kurā pašam nav daudz jādodomā, nav jāatbild, bet jāņem vērā priekšraksti un baudas, līdzīgi kā tas ir Kārļa Skalbes attēlotā Miera un Pieticības Malā pasakā "Kā es braucu Ziemeļmeitas lūkoties".

Ekspluatatoriskās orientācijas cilvēki visus labumus cenšas iegūt ar spēku, apmānu, atņemot kaut ko citiem, parasti izturoties pret citiem naidīgi, cenšoties viņus pārvērst par manipulējamiem objektiem. Šādi cilvēki nereti ir ciniski, aizdomu pilni, skaudīgi.

Uzkrājēja orientācijas cilvēki cenšas savu drošību saglabāt uzkrājot. Viņi ir skopi, gan rīkojoties ar naudu, gan savā domu un jūtu pasaulē. Šādi cilvēki mēdz būt noslēgti, stūraini, pedantiski. Apkārtējā pasaule viņiem parasti liekas draudīga, bet par lielākajām vērtībām viņi uzskata kārtību un drošību.

Pastāvot tirgus orientācijai, cilvēks pret sevi un citiem izturas kā pret piedāvājuma un pieprasījuma precī. Cilvēka vērtību nosaka maiņas vērtība, personu tirgus. Tirgus orientācija var aptvert gan prātu, domāšanu, gan jūtas, motīvus.

Pretstatā neproduktīvajai orientācijai ir produktīvā orientācija, cilvēka tapšanas, attīstības orientācija, kad tiek meklētas pilnīgāka cilvēka un labākas sabiedrības attīstības iespējas. Tā ir perspektīvā orientācija humāno ideālu, brīvības, saprātīguma, solidaritātes, mīlestības virzienā. (Sk.: Фромм Э. Психологизм и этика. – М., 1993. – С. 61–99.)

Šeldona S. Steinberga un Dāvida T. Osterna Valsts sektora ētisko dilemmu risināšanas rokasgrāmatā, izmantojot plašu ASV un starptautisko pieredzi, raksturoti trīs tipiski valdības ierēdņu izturēšanās veidi un to sekas. Korumpētie ierēdņi, kuriem sveša ētika, ne valsts darbā, ne biznesā nerēķinās ar morālām vērtībām. Viņi padara dzīvi grūtu tiem, kas rīkojas ētiski, rada kavēkļus labam darbam, patiesai un atklātai domu apmaiņai, ierobežo citu cilvēku attīstību, veido iznīcinošu sacensību, nekalpo sabiedrībai, neņem vērā cilvēktiesības, citu brīvību, izvairās no atbildības, ievēro principu "cilvēks cilvēkam – zvērs". Valstiskā, visas sabiedrības mērogā tā ir izteikti neproduktīva, dekonstruktīva orientācija, kuras rezultātā sabiedrība nespēj sasniegt augstu labklājības līmeni.

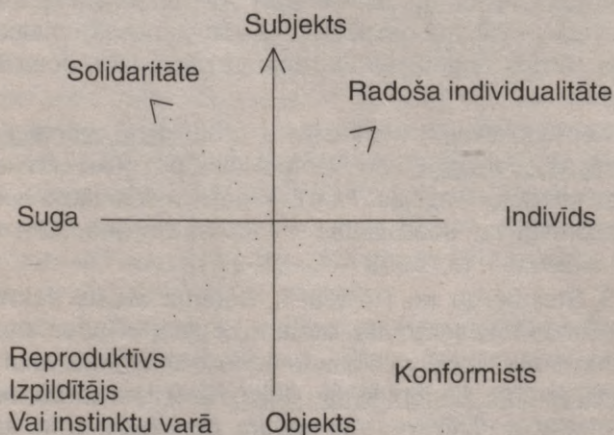
Pret vērtībām neitrālie jeb funkcionāri ar relatīvu ētiku reāli nedarbojas sabiedrības labā, pievērš daudz vairāk uzmanības procesam un strukturālai nekā mērķim un būtībai, strādā bez orientācijas, nihilistiski, nostājas

pragmatiska noderīguma vai vienaldzības pozīcijās. Viņi tiecas norobežoties no rūpēm par godīgumu, atklātību, lielākiem sabiedrības mērķiem, ierobežo citu cilvēku attīstību un sabiedrisko devumu, maina savu darbību atkarībā no tā, "no kuras puses pūš vējš".

Darbinieki, kuri balstās uz vērtībām un kuri rīkojas ētiski, ar piemēru pamudina labam darbam, veicina cilvēku attīstību un sabiedrisko devumu, uzskata varu par radošu, pašveidojošu spēku, kas konstruktīvi jāizmanto. Viņi saglabā godīgumu un atklātību, dara visu, lai vairotu dzīves, individuālo un sabiedrības brīvību, kārtu darījumus, sniedz pakalpojumus humāni, sirsnīgi, atbildīgi, efektīvi, risinot problēmas, rīkojas, ņemot vērā godīguma un taisnīguma izjūtu. (Šeldons S. Steinbergs, Dāvids T. Osterns. Valdība, ētika un vadītāji. Valsts sektora ētisko dilemmu risināšanas rokasgrāmata. – R., 1994. – 71.–83. lpp.)

2. NO MANIPULĀCIJAS OBJEKTA LĪDZ ĢĒNIJAM

Cilvēka personības attīstību, kas paver lielākas iespējas tā pilnvērtīgākai tikumiskai veidošanai, shematiski varētu attēlot kā virzību no objekta uz radošu subjektu, autonomu būtņi, no cilvēka kā sugas pārstāvja uz individualitāti, neatkārtojamo būtņi, uz solidaritāti.

Ceļu uz cilvēka pilnību varētu nosacīti iedalīt piecos līmeņos: cilvēks – objekts, viennozīmīga, tekstuāla būtne, veselā saprāta cilvēks, talants un ģēnijs (sk. shēmu 19. lpp.). *Cilvēku kā objektu un viennozīmīgu cilvēku* varētu shematiski apvienot pakāpē "zem veselā saprāta", bet talantu un ģēniju – attīstības pakāpē "virs veselā saprāta". Simboliski šīs pakāpes varētu attēlot šādi: "zem veselā saprāta" – ačgārnu piramīdu ar smaili uz leju, kura nepārtraukti jābalsta, lai tā nesabruktu; "veselo saprātu" – kā piramīdu, kas stabili turas pati uz saviem pamatiem; "virs veselā saprāta" – vilciņu, kas

griežas (kamēr atrodas šajā dinamiskajā, spraigajā darbībā, tikmēr spēj atrasties augstākajā radošajā pakāpē). Svarīgi ir atzīmēt, ka katrs cilvēks kā personība ir daudzlīmeņu būtne un tāpēc spēj lielākā vai mazākā mērā saprast dažādu līmeņu cilvēkus un kontaktēties ar viņiem. Jebkurā cilvēkā atsevišķās situācijās var uzplaukt ģēnija radošā dzirksts (mīlestībā, aizrautīgā darbībā, lielas spriedzes situācijā), bet par ģēniju varam dēvēt to, kas spējīgs radīt ģeniālus darbus.

Pirmā shēma sasaucas ar otro, rādot attīstību no objekta uz subjektu, no cilvēka kā sugas pārstāvja uz radošu individualitāti, no laicīga ieguldījuma uz nosacīti mūžīgu vērtību.

Symboliskais attēls	Pakāpes	Līmeņi	Līmeņu raksturojums
	Virs veselā saprāta	V	Ģēnijs
		IV	Talants
	Veselais saprāts	III	Veselais saprāts (<i>Sensus communis</i>)
	Zem veselā saprāta	II	Viennozīmīgais, tekstuālais cilvēks
		I	Cilvēks kā objekts, lieta, automāts

Pirmajā, zemākajā, paša cilvēka radītajā līmenī cilvēks pastāv kā objekts, lieta, automāts, akls izpildītājs, tikai kā funkcija, skrūvīte kādas sistēmas vai valsts "mašīnā". Šajā pakāpē nepastāv morāle, personība, tauta, bet ir tikai pūlis, masa, bars, banda kā cilvēku apvienība. Nav arī dabisko stimulu, tāpēc šādā pakāpē noteicošā ir vara, piespiedu spēks, kontrole pat pār cilvēku domām, intīmo pasauli. Kārtība šajā līmenī nereti līdzinās anarhijai un haosam. Vienveidīga vienotība ir pašsagraujoša. Šāds līmenis pastāv tirānisko, totalitāro režīmu apstākļos. Piemēram, Kampučijā Pola Pota režīms praktiski iznīcināja visu inteliģenci. 1980. gadā visā valstī varēja sameklēt tikai vienu ārstu. Nebija cilvēku, kas varētu izglītēt jaunatni. Pārvaldīt nozīmēja piespiest, iebaidīt.

Cilvēku totāli pakļaujot ārējai varai, viņa izvēles brīvība kļūst iluzora. Cilvēkam kā automātam, kā beztiesiskai būtnei ir gandrīz neiespējami veidot pašam savu dzīvi. To parasti nosaka citi. Šī līmeņa vadītāji nereti ir

paranoiskas personības (grieķu val. *paranoia* – ārprāts, psihiski traucējumi, kaitēšanas murgi), kuras jebkuriem līdzekļiem grib pakļaut pārējās personības. Kāre pēc varas kopā ar sadistiskām tieksmēm parasti ir cieši saistīta ar baiļu sindromu. Pārspilējumi reizēm tiek īstenoti ar neizsīkstošu enerģiju, kad viss ir atļauts "dižā" ideāla sasniegšanai. Cilvēks ir tikai līdzeklis, lai sasniegtu noteiktu, parasti utopisku mērķi. Bailes tiek pārvērstas par nepieciešamu sistēmas funkcionēšanas sastāvdaļu.

Budisma mācība apgalvo, ka zemākā līmenī cilvēks pats sevi neapjēdz. Pārvērst cilvēku aklā izpildītājā, manipulācijas objektā nozīmē atņemt viņam pašapzināšanās iespēju, veidot sistēmu, kurā augstākās garīgās vērtības būtu liekas. Īstā jēgpilnā cilvēku eksistence sevī ietver to, ko nevar pārvērst par objektu, par pirkšanas un pārdošanas, t.i., manipulācijas aktu.

Pētījumi rāda, ka cilvēku gan kā fizisku, gan garīgu būtni pilnībā pārvērst par lietu, automātu nav iespējams. Kaut kāda fiziskā un garīgā patstāvība ir nepieciešama, lai cilvēks izdzīvotu. Ja cilvēkam ir izteikta tikai materiālā vērtību orientācija, tad viņš sevi un līdzcilvēkus pārvērš par līdzekli, kalpojot mantu pasaulei kā mērķim.

Nozīmīgi ir apjēgt, kāpēc personiskajā un sabiedriskajā dzīvē nereti tik izplatīta ir lejupslīdes tendence. Varbūt tāpēc, ka savas "priekšrocības" ir objektam, automātam, kuram nav atbildības, sirdsapziņas, dzīves jēgas, situācijas traģēdijas apjēguma. Svarīgi ir arī pētīt, kādas citas formas var raksturot cilvēku situāciju zemāko stāvokli, ko nozīmē elle zemes virsū, vai tā nav pilnīgi bezcerīga pasaule, kad zemāk krist vairs nevar, bet augšup tiekies nav spēka vai iespēju, kāpēc veidojas ačgārnības pasaule, kad vērtīgākais tiek ziedots mazvērtīgā vai pat bezvērtīgā labad, kā var notikt, ka radoši cilvēki tiek padarīti par neradošiem, labie centieni novirzīti ļauno spēku kalpībai, kad darbarīks tiek vērtēts augstāk nekā darītājs, kā bezjēdzīgās sistēmas, bezjēdzīgos dzīvesveidus izskaust vai samazināt līdz minimumam. Mūsdienās postsociālistiskās valstīs aktuāls ir angļu utopiskā sociālista Roberta Ovena (1771–1858) norādījums: "(..) lai cik arī esošās sistēmas būtu neprātīgas, nekonsekventas un postīgas, tās nedrīkst sagraut ar nekompetentu un rupju cilvēku rokām." (Утопический социализм. Хрестоматия. – М., 1982. – С. 323.)

Ētika ir mācība par cilvēka potenciālajām iespējām un to cilvēcīgu izmantošanu. Tā ir arī mācība par cilvēku perspektīvo atbildību nākamo paaudžu un visas cilvēces vēstures priekšā. Nedrīkst aizmirst, kam kalpo mūsdienu augstākie tehniskie izgudrojumi: tie parasti visvairāk ir koncentrēti militārajā jomā. Jādomā arī par to, kādas būs morālās problēmas nākotnē un kāds būs zemākais cilvēka līmenis, ja automāti, cilvēka radītie veidojumi totāli pārspēs pašu cilvēku, kāda tad būs mērķu un līdzekļu dialektika tālā perspektīvā skatījumā.

Otrais līmenis (sk. shēmu 19. lpp.) ir pirmā līmeņa turpinājums, un to raksturo apzīmējums "zem veselā saprāta". Cilvēks kā viennozīmīga tekstuāla būtne ir ārēji strikti virzīta uz tādu viennozīmīgu vērtību orientāciju,

kurā viena puse ir izteikti pozitīva, bet otra – kategoriski noraidāma, izskaužama vai pat likvidējama (tikai labs vai ļauns, draugs vai ienaidnieks, patiesss vai melīgs, vilks vai aita, uzvarētājs vai zaudētājs – bez kādām starppakāpēm un niansēm).

Nav noliedzams, ka nepārprotamiem lēmumiem, attieksmēm, rīcībai, definīcijām ir svarīga loma cilvēku dzīvē, ja šī viennozīmība veidojas uz dzīves daudzveidības pamata, ja veicina tās veidošanos kā dabas, sabiedrības un cilvēka attīstības priekšnoteikumu. Taču, absolutizējot viennozīmīgumu, atbalstot noliegšanas, neiecietības garu pret citādo, ignorējot dzīves daudzveidību, veidojas slēgtā sistēma, kas sevī slēpj pašsagrāvi un melīgumu, jo viennozīmīga pieeja neveicina demokrātijas un taisnīguma attīstību, diskusiju kultūru. Viennozīmīgums ir dogmatisma iezīme ar tam raksturīgo domāšanas inerci, bailēm no kļūdām un riska. Dažādu domu, uzskatu un viedokļu ievērošana ir nepieciešama, jo neviens no mums nav absolūtās patiesības paudējs, bet gan ir ceļā uz pilnīgāku, dziļāku patiesību.

Budisma mācībā vulgaritāte tiek raksturota ar bināru pieeju, kam ir divi noteikti stāvokļi, kur nereti dominē galējības: gudrais vai muļķis, labais vai ļaunais, jā vai nē u.tml. Bet pat pasakās muļķītis var izrādīties gudrāks par tā dēvētajiem gudrajiem brāļiem, kārtība var būt sliktāka par haosu, skaidrība var būt tāda, kas aizmiglo un noslēpj patiesību. Tautas gudrība, kas nereti ir izteikta kategoriskā spriedumā (runāšana – sudrabs, klusēšana – zelts), jālieto piemērotā situācijā. Daudzi pārpratumi veidojas, ja mēs tekstu atraujam no konteksta, šķiram morālo principu no cilvēka un situācijas.

Cilvēks kā tekstuāla būtne savstarpējā saskarsmē parasti aiz teksta nespēj saskatīt zemtekstu, simboliku. Pētījumi rāda, ka ikdienas saskarsmē tiešajam informatīvajam runas saturam nereti ir ievērojami mazāka loma nekā zemtekstam, kas izpaužas intonācijā, žestos, mīmikā, pozā. Veids, kā kaut ko pateikt, cilvēku saskarsmē nav mazāk nozīmīgs par to, ko pateikt. Zemteksts atklāj cilvēka iekšējo pasauli, motīvus, vērtību orientāciju parasti pat vairāk nekā teksts, arī pauzes mēdz būt daiļrunīgas un izteiksmīgas. Cilvēki ar viennozīmīgu, tekstuālu pieeju parasti runā kategoriskā, moralizējošā formā, absolutizē teikto, necieš iebildumus, bieži lieto vārdus: "tikai tā", "vienīgi", "absolūti", "nešaubīgi" u.tml. Viennozīmīgums ir tuvāks autoritārajam nekā demokrātiskajam vadības stilam. Daudzu diktatoru runās dominē bezjūtu skaidrība, aukstā formālā loģika, seklā vienkāršība. Austrumu ētikā, pedagogijā un filozofijā it sevišķi svarīga ir zemteksta nozīme. Teksts ir tikai mājiens, galvenā jēga saskatāma aiz teksta. Tur slēpjas morālais "mājas darbs", materiāls pārdomām, iekšējam apjēgumam. Simbolika ir tā, kas atšķir cilvēku no dzīvnieka. Tā ir kultūras būtiska iezīme. Simbolikas apjēgums nav saprotams bez zemteksta, fantāzijas.

Bet... arī viennozīmīgumu nevar uztvert pārāk vienvēidīgi, tekstuāli. Šajā personības attīstības pakāpē runa ir par to, kas padara seklu cilvēka garu. Būtiskais, dziļais viennozīmīgums var būt izteikts lielā dzīves pamatrezumējumā, kategoriskajā imperatīvā, pārstāvot augstāko patiesību un vērtību.

Viens no strīdīgākajiem ir veselā saprāta līmenis, ko pieņemts saukt par *sensus communis* (latīņu val. *sensus* – jūtas, sajūtas; *communis* – kopīgs). Veselo saprātu visbiežāk traktē trejādi: 1) kā pretstatu slimajam, neveselīgajam saprātam, 2) kā veselumā, kopsakarā aplūkotu saprātu, 3) kā uz tradīcijām, acīmredzamo, pašsaprotamo patiesību balstītu saprātu, ko var pierādīt tieši, apstiprināt praksē. Raksturojot šo līmeni, galvenokārt tiek akcentēta trešā nozīme.

Veselais saprāts ir tas visiem cilvēkiem nepieciešamais saprāts, elementārais pamats, uz kura var veidot visas pārējās cilvēku attiecības. Simboliski to var attēlot stabilas piramīdas veidā, kura bez balstīšanas stingrības pati uz saviem pamatiem un kuru nespēj apgāzt pat stipras vētras. Veselais saprāts cenšas radīt stabilitāti un kārtību, kas tik viegli nebūtu pakļauta situāciju un cilvēku rakstura kaprīzēm. Veselajā saprātā parasti hierarhiskā veidā ir izteiktas augstākā un zemākā attiecības, noteikti savi uzdevumi, lomas, tiesības un pienākumi, pastāv sava cēloņu un seku likumsakarību izpratne, noteikta vērtību sistēma, kas tiek pārmantota no paaudzes paaudzē.

Veselais saprāts ir morālais, psiholoģiskais un sociālais filtrs, barjera, kas aizsargā cilvēka un tautas garu, saprātu, jūtas, dvēseli. Veselajā saprātā ir izteikts empīriskais raksturs, kopības jūtas. Tas nepieļauj pārāk atrauties no dzīves īstenības, kā arī ideālu atrautību no realitātes, aiziešanu klaji abstraktā, samākslotā pasaulē, atsvešinātību no senču tradīcijām, sasteigtus un nepārdomātus lēmumus. Taču veselais saprāts satur sevī arī aizspriedumus, mānītību, bailes no kardināli jaunā, no tā, ko tieši praksē nevar pierādīt, kas nav uzskatāmi redzams un pārbaudāms.

Kants darbā "Spriestspējas kritika" izslēdza no tikumības filozofijas jēdziena veselo saprātu tā empīriskās dabas un kopīgo jūtu dēļ. Pretstatā tam Kants iesaka ikdienā cilvēkam sekot noteiktām maksimām: "1) *domāt patstāvīgi*"; jābūt savām domām, kas brīvas no aizspriedumiem un nekad nav pasīvas, jo tieksme uz pasivitāti rada heteronomu, aizspriedumainu saprātu; "2) *domāt, nostādot sevi jebkura cilvēka vietā*", jo tā iegūst domāšanas plašumu, "3) *vienmēr domāt saskaņā ar sevi pašu*", jo šādi veidojas domas secīgums. (Kants I. Spriestspējas kritika. – R., 2000. – 109. lpp.)

Daudzi domātāji pagātnē un arī mūsdienās uztver tikumu saistību ar esamības izjūtu, dzīves atmiņu, to, ka teorētiskās zināšanas nevar aizstāt praktiskās, jūtu cauraustās zināšanas. (Sk.: Gadamers H. Patiesība un metode. – R., 1999. – 31.–51. lpp.)

Veselais saprāts spēj atšķirt reālo no izdomātā, pateicoties iespējām mācīties no pagātnes un tagadnes pieredzes. Taču veselajam saprātam ir arī savas pielietojuma robežas, kuras pārkāpjot tas var kļūt par mānītības, dažādu aizspriedumu aizstāvi. Augsta radoša gara pārstāvji talantu un ģēniju personā ir visbiežākie pozitīvie veselā saprāta "pārkāpēji", kuri nenoledz tā lomu reālajā dzīvē un mācās arī no veselā saprāta.

Ceturtais un piektais (sk. shēmu 19. lpp.) ir izteikts jaunrades līmenis, kura augstā gara spraigumā nav viegli ilgstoši atrasties. Gars "atpūšas" zemajos līmeņos. Dažkārt arī augstās idejas īstenojamas, saskaņojot tās ar veselo saprātu vai viennozīmīgām prasībām, it sevišķi kritiskās dzīves un vēstures situācijās (ekonomiskās krīzes, finanšu bankroti, kari, katastrofas u.tml.). Augstākie līmeņi ietver sevi zemākos, neļaujot tiem absolutizēt savu nozīmīgumu līdz bezjēdzībai. Personību un sabiedrību degradē zemāko pakāpju izteiktā dominante, pašapmierinātība, kad nav tieksmes pēc augstāka attīstības līmeņa, augstākām garīgām vērtībām.

Ceturtajā līmenī cilvēku atzīstam par talantu, augstas pakāpes meistarū (latīņu val. *talentum* – lielāka svara un naudas mērs, gan zelta svars, vēlāk – zelts, bagātība, gan arī cilvēku tieksmju, vēlēšanos, spēju pielīdzināšana augstākam mēram). Renesanses laikmetā par talantu sauca cilvēku ar lielām spējām. Sākumā ģēnija vārdu lietoja reti. Kants talantu raksturoja kā dabas dāvanu, kā produktīvu asprātību, atjautību, vērīgumu, nodarbības možumu, bet domāšanas oriģinalitāti jau uzskatīja par ģenialitātes iezīmi. (Кант И. Соч. – Т. 6. – С. 461, 462.)

Krievu filozofs Nikolajs Berdjajevs darbā "Jaunrades jēga" talantu raksturo kā specializētu, diferencētu dāvanu pretstatā ģenialitātes universālai un neierobežotai dabai. Talants darbojas kultūras vidē, tam piemīt zināma mērenība, paklausība, robežu apzināšanās. Ģenialitāte ir uzdrošināšanās. (Бердяев Н. Смысл творчества. – М., 1916. – С. 169.)

Personību, kas atrodas augstākajā radošo spēju attīstības līmenī, parasti sauc par ģēniju. Romiešu mitoloģijā vārds *genijs* (latīņu val. *genis* – dzimta) nozīmēja dzimtas aizsācēju, vēlāk – katra vīrieša iekšējo spēku, tikumu, arī apziņu, prātu, kas bija cildinājuma, slavas vērts. No 18. gadsimta vidus *ģēnijs* vairs nav atsevišķas īpašības apzīmējums, bet šo vārdu attiecina uz izcili un parasti arī vispusīgi apdāvinātu radošu personību. Anglijā vispirms par ģēniju sāka saukt Šekspīru (Aleksandrs Dimā viņu nosauca par lielāko radītāju tūlīt pēc Dieva). Gēte par ģēniju uzskatīja produktīvu spēku, kas ilgstoši darbojas un var izpausties dažādās darbības nozarēs. Kā vienīgo prasību ģēnijam Gēte izvirzīja patiesības mīlestību. Mikelandželo teicis: "*Ģēnijs ir mūžīgā modrība un gatavība, un sagatavotība savu uzdevumu veikt.*" (Ceļa vārdi. – R., 1995. – 106. lpp.)

Talanta un it īpaši ģēnija raksturojums, cilvēka kā personības pilnības modelis tiek meklēts visdažādākajos uzskatos un teorijās. Cilvēkus visos laikos ir nodarbinājuši jautājumi par to, kāds tad ir *ideālais* cilvēks, kas ir iespējams mūsu reālajā Zemes dzīvē, vai pilnīgā cilvēka veidošana varētu būt audzināšanas mērķis, norma, kas jāsasniedz, vai arī tas ir izņēmums, pat anormāla parādība; vai *tikumība* un *ģenialitāte* ir savstarpēji savienojamas parādības; vai pastāv ļaunais un labais ģēnijs; vai augstākās garīgās vērtības visvairāk un vistiešāk rod savu turpmākās attīstības apstiprinājumu ģenialitātē.

Pilnīgā cilvēka personificējums parasti izteikts ar dievišķā gara iemiesojumu cilvēkā. Par dievišķiem cilvēkiem tiek saukti Buda, Kristus, Muhameds, Mozus, lielie pravieši. Pilnīga cilvēka ideāls nereti sasaucas ar harmonisku un vispusīgu personību. Pilnīgais cilvēks pirmām kārtām atrodas pilnveidošanās radošā procesā. Pilnveidot sevi var gan fiziski, gan intelektuāli, gan tikumiski, gan estētiski, veicot labus darbus, sakot labus vārdus, veidojot gribu, motivāciju, izzinot sevi un pasauli, meklējot tās dziļāku jēgu.

Morālē viens cilvēks nevar virzīties uz pilnību. Pilnība veidojas cilvēku attiecībās un saskarsmes daudzveidīgumā, kas sevī ietver neizsmeļamus variantus un niansas. Lai sasniegtu pilnību, jākopj savstarpējās attiecības gan ģimenē, gan darbā, gan sadzīvē, jāveido visdažādākās aktivitātes sabiedrības dzīvē, attieksme pret dabu. Jebkura cilvēka ceļš uz pilnību ir nepieciešams noteikums sevis pasargāšanai no degradācijas.

Pilnīgais cilvēks ir kā daudzu cilvēku spēju apvienojums, viņš iegūst trīskārtīgu, pieckārtīgu spēku, dažkārt mēdz runāt pat par "*septiņviru spēku*". Cilvēks var būt gan izcils darba darītājs, gan saskarsmes mākslas meistars, gan daudzpusīgs zinātnieks (atcerēsimies kaut vai Albertu Einšteinu, Albertu Šveiceru, Jāni Stradiņu, Edgaru Imantu Siliņu (sk. viņa grāmatu "Lielo patiesību meklējumi") u.c.). Tāds cilvēks meklē dzīvei jēgu, apzinās apkārtējo pasauli, radoši strādā vairākās nozarēs.

Budismā augstākais līmenis ir sasniegts, kad vairs nepastāv nekādi līmeņi. Lai nokļūtu šajā augstākajā apskaidrības – nirvānas pasaulē, jāveic astoņposmu ceļš. Katrs posms izvirza savas prasības, lai atbrīvotos no zemes ciešanām un važām, lai maksimāli atvērtos pasaulei un saplūstu ar Visumu:

1) patiesi uzskati un pareiza attieksme pret dzīvi, atsakoties no pieķeršanās tai;

2) īstenas vērtības (iejūtība, līdzcietība u.c.);

3) pareiza valoda (bez dusmām, agresijas, pārspilējumiem, meliem, aprunāšanas);

4) pareiza rīcība (nevardarbība, godīga dzīve, nekaitējot dzīvām būtnēm);

5) pareizs dzīvesveids (patiesa dzīve, nedarot darbus, kas kaitē citiem);

6) pareizi centieni (možums, modrība, labas domas, kas apskaidro prātu);

7) pareiza domāšana (nomierināt prātu, atcerēties – viss ir pārejošs, nebūt izklaidīgam);

8) pareiza meditācija (ielūkošanās sevī, koncentrēšanās, atbrīvošanās no visām miesiskām izjūtām un garīgā satraukuma).

Katram no šiem dzīves rata astoņiem ceļa posmiem ir ētiska ievirze. (Par budismu sk.: Kūle M., Kūlis R. *Filosofija*. – R., 1988. – 79.–87. lpp.; Meredita S. *Pasaules reliģijas*. – R., 1997. – 24.–29. lpp.)

Eiropas tradicionālajā domāšanā pilnības jēdzienu parasti attiecina tieši uz cilvēku saistībā ar eksistences kvalitāti, uz cilvēka būtisku iezīmi – tieksmi uz pilnību kā ideālu, kā potenciālu esamību, kas lielākā vai mazākā mērā īstenojas, pateicoties brīvībai, mīlestībai, lielām pūlēm, ticībai, jaunradei. (Sk.: Совершенный человек. Теология и философия образа. – М., 1997.) Cilvēka pilnības jēdziens ir plašāks un daudzveidīgāks par talanta un ģēnija jēdzienu. Ģeniālais Sokrats apzinājās savu nepilnību, un viņam nebūt nevajadzēja meklēt pilnības masku, bet viņš sevi veidoja tā, lai spētu būt filozofs, t.i., izbrīnā un zinātkārē lūkojoties uz pasauli un sevi, mīlot patiesību kā nepārtrauktu atklāsmi. Īsta iespējamā pilnība prasa pilnīgu spēku un iespēju radošu īstenojumu.

Kants runā par pilnību kā morālu mērķi, saprotot ar to objektīvi tiku-
miskās stingrības maksimu, bet subjektīvi – dažādu tikumu summu, kuru nespējam pietiekamā mērā izzināt: *"Šī summa var pamatot tikai nepilnīgo pienākumu – būt pilnīgam. Tātad jebkurš pienākums pret sevi pašu attiecībā pret cilvēces mērķi mūsu pašu personā ir tikai nepilnīgs pienākums."* (Кант И. Соч. – М., 1965. – Т. 4, ч. 2. – С. 387.)

Augstas morāles cilvēkam svarīgi ir apjēgt cilvēka mūžīgo jābūtības prasību – būt labākam, godīgākam, taisnīgākam, nekā tu esi, tiekties pēc pilnības, lai varētu kvalitatīvāk palīdzēt citiem, vienlaikus apzinoties arī savu nepilnību. Šīs nepilnības apzināšanās veicina turpmāku izaugsmi. Morālā pilnība ir cilvēka rakstura, dzīves mākslas, cilvēku attiecību pilnība, augstas atbildības, solidaritātes, mīlestības pilnība.

Pamācoša ir 19. gadsimta ievērojamā somu bērnu rakstnieka Sakariasa Topeliusa (jaunākā) pasaka "Adalmīnas pārle". Kad princesei dod vārdu Adalmīna, divas fejas – krustmātes to apdāvina. Sārtā feja uzdāvina neredzēti skaistu pārli. Tās nēsātāja ar katru dienu kļūs skaistāka, bagātāka un gudrāka. Zilās fejas dāvana – laba sirds – iegūs spēku, kad tiks pazaudēta sārtās fejas dāvana. Sakariass Topeliuss raksta: *"Tas viss bija labi – nav nekāds grēks būt skaistai, gudrai un bagātai, ja tikai prot šīs dāvanas likt lietā, bet tur jau tas suns aprakts. Karalis un karaliene uzskatīja, ka princese Adalmīna ir vislabākā un vispilnīgākā būtne visā pasaulē, un, sev par lielu nelaimi, arī pati Adalmīna sāka tā domāt (..) Adalmīna kļuva nikna, cietsirdīga, skopa un skaudīga. (..) viņas skaistumam uzkrīta liels, neglīts traips, tā bija liela nabadzība viņas nabadzībā un liela muļķība viņas gudrībā. Savas lepības dēļ viņa gandrīz aizgāja bojā. (..) Viņa bija tirāne."* Visi no viņas baidījās, un neviens viņu nemīlēja. Kad Adalmīna pazaudēja pārli, viņa pazaudēja skaistumu, kļuva nabadzīga, pazuda viņas gudrība, bet tad *"Adalmīna saņēma dāvanu, kas vērtīgāka par skaistumu, gudrību un bagātību: labu un žēlsirdīgu sirdi. Tagad Adalmīna jutās daudz laimīgāka nekā agrāk, kaut arī ganīja kazas, ēda pelavu maizi un gulēja cietā salmu vai sūnu gultā. Viņa bija laba, un līdz ar labu sirdi cilvēks iegūst tīru sirdsapziņu, rāmu apmierinājumu, mieru, labestību un mīlestību."* Pasaka beidzas ar abu feju dāvanu apvienojumu. (Pasaku pasaulē. – R., 1986. – 1. sēj. – 291.–292. lpp.)

Ģēniju mēdz raksturot kā paradoksālu personību (Puškins dēvē ģēniju par paradoksu draugu). Ģēniālā cilvēkā un viņa rīcībā nereti izpaužas ar veselo saprātu nesavienojamas lietas. Zemākās pakāpes viennozīmīgais vērtējums par kādas parādības bezjēdzību ģēnija skatījumā var iegūt dziļu jēgu (bezjēdzīgi jau kādreiz šķita domāt, ka mēs dzīvojam uz apaļas planētas, kura riņķo ap Sauli). Pārsteidzoša, neparasta ir Ničes raksturotā viņa paradoksālā karošanas prakse: "(..) es uzbrūku tikai lietām, kas ir uzvarām vainagotas, (..) es uzbrūku tikai tādām lietām, kur es neatrastu sabiedrotos, kur es stāvu viens pats – kur es kompromitēju tikai sevi. (..) mans uzbrukums ir labvēlības, zināmos apstākļos – pateicības pierādījums" (Niče F. *Ecce homo*. – R., 1998. – 49. lpp.) vai arī: "*Dzīve man kļuva viegla, visvieglākā, kad no manis prasīja pašu smagāko*" (turpat, 67. lpp.).

Ģēnija paradoksālās dabas, izteikto ideju neparastuma, originalitātes, vispārpieņemto noteikumu pārkāpumu dēļ ģēnijs nereti tiek smagi sodīts (Sokratam jāizdzer indes kauss, Džordano Bruno sadedzina uz sārta), isāku vai ilgāku laiku netiek atzīts. Ģēnijs ir zināmu likumu (nereti tos radījuši nepietiekami kompetenti vai domāšanā konservatīvi cilvēki) pārkāpējs, tāpēc dažkārt viņu ir grūti atšķirt no noziedznieka. (Feihtvangerā attēlojumā lielais kritiķis slavenā gleznotāja Goiijas darbus novērtē šādi: "*Viss nepareizi, bet... lieliski.*") Tirāniskie režīmi parasti necieš talantīgus un ģeniālus cilvēkus, jo viņi ir šī režīma garīgie ārdītāji, ja viņus neizdodas pārvērst par padevīgiem kalpiem.

Antropoloģisko krimināltiesību pamatlicējs, tiesu psihiatrs Čezāre Lombrozo (1835–1909), rakstot plaši pazīstamo darbu "*Ģenialitāte un ārprāts*" (M., 1998), uzskatīja, ka viņam ir skumjš uzdevums – sagraut ilūzijas par cilvēka diženumu, pieskaitot ģenialitāti pie viena no ārprāta veidiem. Reizē ar augstāko prāta spēju attīstību palielinās arī jūtīgums, kas vislielāko spēku sasniedz ģēniālā cilvēkā, radot reizē gan ciešanas, gan slavu. Pārmērīgs spēku patēriņš rada arī milzīgas krituma iespējas, cietsirdīga esot samaksa par augstākām prāta spējām. Lombrozo min daudz piemēru no ģēniju traģiskās dzīves, gan arī to, ka senatnē nereti pret prātā jukušiem izturējušies ar cieņu – kā pret gaišreģiem, kuriem iedvesma nāk no augstākas varas.

Lombrozo uzskatiem ir daudz atbalstītāju. Arī Seneka uzsvēra, ka bez neprāta piejaukuma neeksistē ģēnijs. Lielu prātu dažkārt raksturoja kā tuvu neprāta radnieku. Ģēnija loģika var līdzināties neloģiskumam, ko var dēvēt arī par virsloģiku. Viņa pētījumu nepraktiskums atklāj jaunas, negaidītas attīstības perspektīvas.

Ne mazums ir arī pretēju ģēnija vērtējumu par to, ka cilvēces spīdošie prāti ir visnormālākie cilvēki (Rainis), ka mūsu neizglītotais un virspusējais skatījums liek meklēt ģēnija un ārprāta kopīgumu, neredzot to dziļi būtisko atšķirību (Hanss Selje u.c.). Rainis 1920. gada nogalē dienasgrāmatā raksta: "*Man arī krīzes bijušas, bet nekā kopīga ar ārprātu, – 3 lielākas. Pirmo reizi*

gribēju pašnāvību izdarīt – nošauties. Divas pēdējās – slīcināties." (Rainis J. Kopoti raksti. – R., 1986. – 25. sēj. – 31. lpp.)

Vai ar ģēnījumiem nav līdzīgi kā ar putniņu K. Makkalovas romānā "Dziedoņi ērkšķu krūmā", kad visdārgākais iegūstams ar lielām sāpēm (putniņš skaisti dzied tikai tad, kad ērkšķi duras)? Kamī traģēdiju raksturo kā ar zelta stariem iegaismotu nelaimi. Ģēnija neprāts parasti ir gara uzdrošināšanās veikt to, ko veselais saprāts uzskata par neiespējamu. Niče saka: "(..) es nāku no augstumiem, kuros nekad nav lidojis neviens putns, es zinu bezdibeņus, kuros vēl nav bijusi iemaldījusies neviena kāja. (..) Sirsds ģēnijs, no kura pieskāriena ikviens aiziet bagātāks. (..) Par nemirstību jāmaksā dārgi: par to vairākas reizes mirst dzīves laikā." (Ecce homo. – 72., 77., 100. lpp.) Ģēniju Niče raksturo kā cilvēku – pārcilvēku, kurš tālāk redzējis, tālāk gribējis, tālāk varējis nekā jebkurš cilvēks: "(..) viņā visi pretstati saistīti jaunā vienībā, cilvēka dabas visaugstākie un viszemākie spēki, vissaldākais, visvieglprātīgākais un visšausmīgākais izplūst no avota ar nemirstīgu noteiktību." (Turpat, 101. lpp.) "Cilvēks ir virve, kas izstiepta starp zvēru un pārcilvēku, – virve pār bezdibeni. Bistama pāri-tikšana, bistama ceļā-atrašanās, bistama atpakaļskatīšanās, bistama trīcēšana un stāvot-palikšana." (Niče F. Tā runāja Zaratustra. – Pēterburga. – 10. lpp.)

Ģēnija un ārprāta attiecību daudzveidīgā raksturojumā spilgtāk iezīmējas vērtējuma divas pretējas tendences. Vienu izteikti raksturo Niče, kurš pats atrodas uz kritiskās izstieptās virves starp ģēniju un ārprātu, kas sevī nes haosu, "lai varētu dzemdēt degošu zvaigzni". (Turpat, 13. lpp.) Ģēnijs sevī slēpj pasaules sāpi, viņa plosa dzīves pretrunas, no ievainojumiem, ērkšķiem var dzimt nemirstīga pērle, bet cilvēks var arī neizturēt un krist ārprātā, bezdibeni. Šķiet, ka izvēlēties diženumu, pilnību, absolūto nozīmē reizē izvēlēties vislielāko piepūli, visdziļāko izjūtu, cilvēkam iespējamo augstāko saprātu, spēcīgāko gribu. Kā to savienot ar labestību, godīgumu, taisnīgumu?

Otra virziena pārstāvji meklē cilvēka dižumu nedižumā, spējā rast bezgalīgi darbīgo mieru, gara esamības prieku. Pilnīgais un nepilnīgais ir ļoti tuvu. Pilnīgais cilvēks ir kā ceļojums zemākajā pasaulē. Daoismā pilnīgajam cilvēkam nav nekā sava. Viņa sirds ir kā spogulis, kas visu sevī iekļauj un neko nepatur. Spogulis kā visaptverošs tukšums, kas nav pretstats lietām, kuras atspoguļo. Spogulis sevī ir jātīra. Īsts cilvēks iemieso esamības pilnību un eksistē mūžīgi. Ir nepieciešams pilnīgas apziņas dzīvīgums, pilnīgs miers, gara nesatrauktība, jābūt kā mierīgam ūdenim – skaidram spogulim. (Sk.: Совершенный человек. Теология и философия образа. – М., 1997. – С.151–155.)

Augstā un zemā, sakrālā un profānā attiecību skaidrojumā svarīgi ir pētīt svēto dzīvesstāstus. Reliģiskās mācībās dažādās izpausmēs rādītas cilvēka un augstākās pilnības – Dieva attiecības ar izteiktu aicinājumu: "Tāpēc esiet pilnīgi, kā jūsu Debesu Tēvs ir pilnīgs." (Jaunā Derība un psalmi. – R., 1997. – 9. lpp.) Arī parastos cilvēku dzīvesstāstos, tautas atziņās, dziesmās,

sakām vārdos var rast ģenialitātes iezīmes visdažādākajās variācijās, visneiedomājamākajās situācijās. Tautas varoņi var būt dažādi – gan Lāčplēsim, gan arī Sprīdītim līdzīgi. Daudzi vecākās paaudzes cilvēki, izmalušies cauri dzīves grūtībām, cietumiem, lēģeriem, izsūtījumiem uz Sibīriju, vairākkārt pārdzīvojuši tuvību ar nāvi, pārsteigti atzīst, ka *"ir šausmīgi bagāti ar dzīves pieredzi, ka dzīve ir liela laime, ka salīdzinājumā ar to zelts, sudrabs, pērles ir nieks, ka svēts ir likums – dari labu!; ka ciešanās ir kristalizēties, izvērtēts, kas ir labs un kas – jauns, atsijāts un apjēgts, kas ir īsti vērtīgs, kas – mānīgs, ātri gaistošs; kad bija nezturami, grūti, aizej taigā un dziedī"*. (Nacionālās mutvārdu vēstures ekspedīciju materiāli.)

5. RADOŠAS PERSONĪBAS PAMATIEZĪMES

Kants un daudzi citi domātāji par ģēnija galveno īpašību atzīst oriģinalitāti. Bet ne katra oriģinalitāte, ne katrs ģenialitātes pieteikums ir pieņemams. Kants kritizē oriģinalitātes neprātu, kas vērsas pret jebkādiem noteikumiem, pat pret dabu. Kants uzsver, ka oriģinalitātei jābūt kā *paraugam, kā piemēram* (Кант И. Соч. – Т. 6. – С. 466.). Diemžēl šo oriģinalitāti Kants saskata tikai mākslā. Ģēnijs ir liela gara cilvēks gan pēc apjoma, gan intensitātes, gara, kas ir atdzīvinošais princips cilvēkā. (Turpat, 467., 469. lpp.)¹ Kants aicina uzmanīties no īpašas "sugas" – ģenialitāti atdarinošiem pērtiķiem, kas ir tiešām apdāvināti cilvēki. Taču viņi, noliedzami rūpīgas izpētes nozīmi, lielās, ka satvēruši uzreiz visu zinātņu garu. Šie cilvēki atgādina šarlatānus, ļoti traucē cilvēkus izglītot zinātniski un morāli, *"kad viņi kategoriskā tonī no savas pārgudrības augstumiem izteic savas domas par reliģiju, politiku un morāli (..) tādā veidā cenšoties slēpt sava gara nabadzību"*. (Turpat, 468. lpp.) Radošas personības oriģinalitāte dažkārt ir paradoksāli pretrunīga, dažkārt pat pārsteidzoši vienkārša, šķietami naiva, bērnišķīga. Rakstnieks Romēns Rolāns jaunrades spējā redz cilvēka būtību.

Radoša personība ir ar dzīvu iztēli, fantāziju, izdomas spēju. Iztēlei piemīt liela brīvība. To grūti ieslodzīt pat vistirāniskākajai varai. Vācu klasiskā humānisma pārstāvis Vilhelms fon Humbolts (1767–1835) aicināja cilvēkos radīt iztēles spēju, saskatot tajā mākslinieka noslēpumu.

Viens no 20. gadsimta ievērojamākajiem filozofiem Bērtrands Rasels (1872–1970) prātā, iztēlē, vēlmju bezgalīgumā redz cilvēka atšķirību no dzīvnieka. Pēc viņa uzskatiem, viens no filozofu un skolotāju uzdevumiem ir sekmēt intelektuālo, morālo un estētisko iztēli, neaprobežojoties ar pārāk piezemētu, pārāk personisku un neatraisīti smagnēju skatījumu uz notikumiem un lietām.

Grūti iedomāties cilvēku labvēlīgu saskarsmi, uztveres svaigumu, draudzību un mīlestību, iedziljinašanos kultūras simbolu pasaulē bez iztēles. Bez

¹ Lappušu secība šeit un turpmāk atbilst tajās pausto atziņu secībai.

tās nav iespējama morālās jēbūtības apjēgsme, radošā darbība, intuīcija. Franču dzejnieks Šarls Bodlērs iztēli sauc par *spēju karalieni*. Vācu psihologs, filozofs Vilhelms Vunts (1832–1920) pat izdeva darbu "Fantāzija kā mākslas pamats".

Ar iztēli cieši saistīti tādi jēdzieni kā fantāzija, ilūzijas vīzijas (sapņu un iedomu tēls), *utopijas* (grieķu val. *u – nē, topos* – vieta) – vieta, kuras nav.

Šakti Gavaina grāmatā "Radošā iztēle" (R., 1996) vairākkārt akcentēta kategoriskā formā izteikta diskutējama doma: "*Radošā iztēle ir ceļš uz dzīves dabisko labestību un dāsnumu. (..) Radošā iztēle palīdz realizēties tikai labajam. (..) jo vairāk jūs izmantosiet radošo iztēli, lai mīlētu citus un kalpotu viņiem, jo vairāk mīlas, laimes un panākumu pilnīgi dabiski atradīs ceļu pie jums.*" (Turpat, 6., 15. lpp.)

Ētikā ir svarīgi ievērot nianšes, kas šķir radošo iztēli, fantāziju no meliem, just reālās un izdomātās pasaules daudzveidīgo un pretrunīgo attiecību un ietekmes spēku. Pārdomas un diskusiju rosina Viļa Plūdoņa atvadu veltījums Jānim Porukam, kura dzīve pārtrūka 40 gadu vecumā. Plūdonis jautā: "*Vai ilūzijas un sapņi nav dvēseles lielākais siltums? (..) Nenes ļaudīm patiesību, – nes viņiem ilūzijas, ja tu gribi nest viņiem laimi.*" Un tūdaļ seko pretjautājums: "*(..) es zinu, ka rāsas pile nav dimanta pārle. (..) Vai rūgtā patiesība nav simtreiz labāka par saldiem māņiem?*" (Plūdonis V. Fantāzija par puķēm. Modernā cilvēka dvēseles lāsts. – R., 1911. – 35., 36. lpp.)

Fantāzijā, iztēlē, utopijās var būt dziļākas patiesības meklējumi, īstenības apsteigumi, nākotnes dažādu attīstības variantu spēle, kas var pasargāt sabiedrību no tādu utopiju īstenojuma, kas vispirms jau vērsas pret cilvēku un tautas radošo garu, atraisa un dod brīvību jaunajiem spēkiem, pārvērš cilvēku par valsts mašīnas piedekli, detaļu. Tauta bez iztēles, fantāzijas nespēj dzīvot pirmām kārtām jau dramatiski grūtās situācijās, kad realitāte nesola neko labu. Parasti grūtās situācijās diži sapņi palīdz nekļūt par apstākļu vergiem, bet labās, materiāli nodrošinātās situācijās, bez augsta gara lidojuma cilvēks var kļūt par mantu, varas, baudu vergu.

Plaši pazīstamais itāliešu pasaku rakstnieks, arī "Fantāzijas gramatikas" autors Džanni Rodāri saka: "*Lai kļūtu par lielu zinātnieku, nepieciešama milzīga fantāzija. Tikai ar spēcīgu iztēli apveltīts cilvēks var iztēloties nākotni un ķerties pie darba, lai tai tuvinātos. (..) Pasaka ir visdažādāko hipotēžu avots. Pasaka palīdz ieiet īstenībā pa jauniem ceļiem, tā var palīdzēt bērniem apgūt pasauli, var apveltīt viņus ar iztēli un iemācīt kritiski vērtēt apkārt notiekošo.*" (Sprīdiša bibliotēka. – R., 1990. – 6. sēj. – 354. lpp.)

Cilvēks ir atbildīgs ne tikai par paveikto, bet arī par fantāziju, par tās virzību, jo tā atrodas ciešā mijiedarbībā ar motīviem, vērtību orientāciju. Iztēle izlūko pasauli un mūs pašus. Tās virziens un raksturs lielā mērā atklāj arī mūsu slēptākās domas un zemapziņas strāvojumus.

Radošam cilvēkam raksturīga liela koncentrēšanās, aizrautīgums, entuziasms. Šīs iezīmes nepieciešamas jebkurā radošā darbā, lai cilvēka pašatdeve būtu lielāka, veidotos augstāka pašdisciplīna, lai nebūtu tik krasi

nodalīts darbs un brīvais laiks. Mūsu laikmetā cilvēka koncentrēšanās kļūst grūti īstenojama. Cilvēku jebkurā mirklī var iztraucēt telefona zvans, nepieciešamība pārslēgties no viena darbības veida uz citu, daudz laika paņemt masu komunikācijas līdzekļi, saskarsmes plašais apjoms u.tml.

Budas mācībā koncentrēšanās ir pēdējā pakāpe atbrīvošanās ceļā. Entuziasms ir cildenu personību un to pašai dziedzīgas, nesavtīgas, pat pašuzpurējošas darbības izteikta morāla iezīme (atcerēsimies kaut vai Raiņa radīto simbolisko Antiņa tēlu).

Īstā, brīvā, iedvesmas atraisītā, cistesamības radītāja personība jau ir grūti iedomājama bez spēles. Spēlē ir izteikta spēja iejusties dažādās lomās, dažādās izjūtās. Tajā ir spēja vienot dižo ar niecīgo. Šillers spēli uzskatīja par īstas cilvēcības un spēku pārpilnības izpausmi, par estētisku baudu, kas brīva no ārējās vajadzības. Vācu filozofs un sociologs Georgs Zimmels (1858–1918) sauc spēli par tīro cilvēku socializētāju. Spēlē nav nozīmes stāvoklim sabiedrībā, popularitātei, nopelniem. Spēlei vajadzīgs labs garastāvoklis, tā to arī rada. *"Smalkjūtība pret otru cilvēku ir saskarsmes spēles pirmais nosacījums, vienlaikus tā ir tikpat nepieciešama arī pret savu Es. (...) ikvienam ir jānodrošina citam tāds saskarsmes vērtību (prieks, atvieglājuma sajūta, vitalitāte) maksimums, kas atbilst paša iegūto vērtību maksimumam."* (Zimmels G. Saskarsmes spēle // Kentauri XXI. – Nr. 7. – 88. lpp.)

Spēlei piemīt spēja ievērot noteikumus brīvi, labprātīgi, bet pastāv arī tādi noteikumi, kas neizriet no pašas spēles. Ir sabiedrības, tautas, valsts svētumi, kas nav pakļaujami spēlei. Par spēles objektu var kļūt brīvība, tautas gods, sirdsapziņa, dzīvība. Ar ko un kā cilvēks spēlējas, norāda cilvēka kultūras līmenis, personības izaugsme. Austriešu rakstnieks Stefans Cveigs sacīja, ka talants spēlē, bet ģēnijs darbojas lielā nopietnībā. Iespējams, ka augstākā vērtību pasaule ir visdziļākās nopietnības pasaule. Tādā gadījumā jājautā, vai dievišķais, visaugstākā pilnība ir ārpus spēles. Varbūt lielākais jaunradītājs ģēnijs ir lielākais spēlmanis, kurš dzenā idejas, vērtības, tēlus cauri pretrunām, kaislībām, laikmetiem, eksperimentēdams ar visu, neko nežēlojot. Un ja nu tā ir sātāniskā spēle, kas spēj ne tikai saistīt, bet arī sasaistīt cilvēka miesu un garu, kas spēj radītāju pārvērst par spēles automātu? Augstam kalnam vienmēr blakus ir dziļa aiza. Vai augstākajā reāli sasniedzamajā jaunrades pilnībā nav augstākā līmeņa labā un jaunā spēle, spēle starp mūžīgo, nemirstīgo un ātri zūdošo, starp svētumu un kārdinājumu, starp VISU un NEKO?!

Mēs ilgi varētu saukt radošas personības iezīmes, ieskaitot spēju riskēt, neparastas spējas pārvarēt grūtības, augstas prasības pret sevi, neparastu izturību, neatlaidību, patiesības mīlestību, fanātisku mērķtiecību, būtiskā, nozīmīgā dziļu nojausmu, patstāvīgu domāšanu, tieksmi uz absolūtu pilnību u.tml. Hēgelis sacīja, ka nekas nozīmīgs pasaulē nav noticis bez kaisles.

Ētikai, kā jau atkārtoti minējām, ir divi liela apjoma priekšmeti: tikumība, kas prasa dziļi pazīt dzīvi, zināt un izjust to, kādi mēs esam, un morāle, kas vairāk uzsver to, kādiem mums vajadzētu būt, kādi mēs varētu būt. Ētika tādējādi ir arī mācība par cilvēku neizmantotām iespējām gan sadzīvē, gan izglītošanā un audzināšanā. Dažādās kultūrās, dažādās attīstības pakāpēs dažādi tiek pētīts un risināts jautājums par to, kādi mēs esam un kādiem mums vajadzētu būt. Rezumēsīm šīs nodaļas 2. sadaļu "No manipulācijas objekta līdz ģēnijam" esamības un jābūtības un jaunrades morālās jēgas aspektā.

Cilvēks kā objekts, automāts ir atbrīvots no dvēseles mokām, labākas dzīves meklējumiem. Kāds tu esi, tāds esi, tāds ir tavs liktenis. Peldi kā beigta zivs pa straumi. Viennozīmīgam cilvēkam tiek piedāvāts bezalternatīvais, kopīgais, vienveidīgais jābūtības variants un lielākā daļa enerģijas un spēka tiek veltīta, lai sagrautu citas radītās iespējas. Jābūtību var virzīt, arī lai sagrautu citu cilvēku enerģiju, veikumu, iznīcinātu, nīstu atšķirīgo, nihilistiski izturētos pret visu iepriekš paveikto.

Tekstuālais cilvēks var dzīvot ikdienas situācijā, nesaredzot vēsturisko, sociālo un morālo kontekstu. Tā šķietamajā dzīves daudzveidībā veidojas noslēgtā sistēma (slēgta kultūras, augstākām garīgām vērtībām).

Veselā saprātā cilvēks ir atvērts pagātnei, tās pieredzei, tradīcijām, kultūrai, svētumiem, bet noslēgts kardināli jauniem meklējumiem. Veselais saprāts aizstāv to dzīves pusi, ko nereti ignorē seklā, pagātnes vērtību nolieцоšā jaunrade, bet tajā nereti "zelta laikmets" jau ir pagājībā.

Svarīgi ir talantu un ģēniju savienot ar veselo saprātu. Tā jau ir dziļi morāla problēma – lielā atbildība ne tikai par tagadni, bet arī pagātni (mācīties no tās, cienīt tās paveikto, vērtēt tās tikumību, tās ideālu meklējumus) un nākotni.

Ir svarīgs dažādu līmeņu raksturojums, lai saprastu atšķirīgus strāvojumus cilvēkā un sabiedrībā, dziļāk apjēgtu labā un ļaunā problēmu. Nereti ikdienā dzird sakām: "Kas vienam patiesība, otram – meli, kas vienam labais, otram – ļaunais, kas vienam laime, otram – nelaime." Morālā relativisma, situatīvisma absolutizācija sagrauj morāles pamatus ne jau tāpēc, ka to apgalvojumos nebūtu daļa patiesības (it sevišķi empīriskā, ikdienišķā skatījumā), bet gan tāpēc, ka tiek ignorēts stratēģiskais līmenis, vispārcilvēciskās vērtības. Ir nepieciešams iejusties dažādu līmeņu un uzskatu cilvēkos, ņemt vērā gan ikdienības konkrētību, gan Visuma bezgalību. Traģisks, bezizejas konflikts ikdienas dzīvē var beigties ar pašnāvību, ārpātu, depresiju. Palūkojoties uz notikumu no cita aspekta, mēs "vētru ūdens glāzē" it kā ievadām plašākos ūdeņos. Mēs varam sev uzdot jautājumu – kas ir mūsu dzīve no pasaules vēstures viedokļa, kas mēs esam tautas vēsturē, kas – ģimenē, darbā, cilvēku attiecībās.

Kā jau minējām, cilvēks ir daudzlīmeņu un daudzos virzienos orientēta būtne, kas dažādos līmeņus un orientācijas izjūt sevī gan saskarsmē ar citiem cilvēkiem, gan pildot dažādas individuālās un sociālās lomas. Dažādos personības attīstības līmeņus ietekmē cilvēku atšķirīga attieksme pret

dabu, sociālo dzīvi, kultūru un augstākām garīgām vērtībām. Vistuvākā, ciešākā saskare ar kultūru un augstākām vērtībām ir tieši ģēnijiem. Viņi ir arī šo vērtību spilgtākie radītāji.

Maskavas ētikas autoritatīvo pārstāvju A. Guseinova un R. Apresjana plašajā mācību grāmatā "Ētika" (M., 1998) ievērojama vieta ir ierādīta cilvēces skolotājiem: Konfūcijam, Budam, Mozum, Jēzum Kristum, Muhamedam un arī filozofiem morālistiem: Sokratam, Epikūram, Kantam, Millam, Ničem; arī mūsu laika morālistiem: Ļevam Tolstojam, Albertam Šveiceram.

Katram ieteicams patstāvīgi iedziļināties vismaz vienā no pasaules lielo cilvēces skolotāju un filozofu morālistu cilvēka un sabiedrības pašapjēgumā, pievienojot to pulkam arī kādu no Latvijas ievērojamiem tautas pašapziņas veidotājiem (Garlībs Merķelis, Rūdolfs Blaumanis, Anna Brigadere, Kārlis Skalbe, Rainis, Jānis Endzelīns, Jānis Poruks, Ojārs Vācietis, Imants Ziedonis u.c.). Tikumiski audzinoša ir jau pati apcere par cilvēces un konkrētas tautas dzīves un kultūras koku galotnēm, nenoliedzot sakņu, stumbra un visas lapotnes lomu, veidojot cilvēces un tautas koptēlu. Svarīga ir arī visa apkārtējā vide un saule pie debesīm.

Universālais vācu domātājs Vilhelms Humbolts (1767–1835) teicis: "(..) *tas, ko atrodam izcilajos cilvēkos, (..) dziļi iespiežas cilvēcībā un stiprina tās iekšējos spēkus. (..) Tikai patiess dzejnieks labvēlīgi iedarbojas uz raksturu. (..) Tas, kas šos cilvēkus padara par dziļiem cilvēkiem (..), nepazīst nekādas pilnveidojuma robežas. (..) tā ir dzīvā enerģija, un dzīve aug no dzīves.*" (Humbolts V. Izlase. — R., 1985. — 49., 50. lpp.)

Ja tautai un cilvēcei nav morālās autoritātes, tas rada draudus cilvēku tikumiskajai attīstībai. Tad morālajai jābūtībai zūd saknes tagadnē un pagātnē. Nevar veidot nākotnes ideālu, tikai pamatojoties uz tagadnes un pagātnes kritiku. Neapmierinātībai ar īstenību ir nenoliedzama loma ideālu meklējumos, ja nav pilnīgs esošā noliegums un ja ideāli ir arī pagātnē un tagadnē. Nereti mūsdienās ir raksturīga tendence meklēt tautas un cilvēces dižgarus kompromitējošus materiālus. Būtiskais viņu ieguldījums garīgi tikumiskā attīstībā tiek nomainīts ar sadzīvīsku sīkumu, nepilnību atsegšanu. Ja nekā svēta nav bijis pagātnē, ja nekā morāli rosinoša nav arī tagadnē, tad grūti uz kaut ko labāku cerēt nākotnē.

Dažkārt gan ētikas teoriju, gan morālo apziņu, gan tikumisko rīcību iedomājas kā tikai noteikta parauga atdarinājumu, tā, kā viss labākais jau pagātnē ir pateikts, atliek tikai to īstenot. Reizēm tiek pārņemta morālo prasību utopiskā, Antiņa daba. Simbolu jēgas apcerētājs (raksturo simbolu kā cilvēka iedabas atslēgu) Ernsts Kasirers saka, ka simboliskās "*domāšanas istā daba un spēks atklājas jo skaidrāk, ja pievēršas ētisko ideju un ideālu attīstībai. (..) Visus ievērojamus morāles filozofus raksturo tieši tas, ka viņi nedomā aktualitātes terminos vien, viņu idejas nevar izvērsties ne par mata tiesu, ja tās nepaplašina vai pat nepārkāpj aktuālās pasaules robežu. Cilvēces ētiskiem skolotājiem piemita ne tikai varens intelektuāls un morāls spēks, bet arī spilgta iztēle, tēlainis skatījums strāvo cauri visiem viņu apgalvojumiem un tos atdzīvina. (..) Ētiskā pasaule nekad nav dota; tā mūždien*

top. (..) *Tieši simboliskā domāšana pārvar cilvēka dabisko inerci un piešķir jaunu spēju: spēju pastāvīgi pārveidot savu visumu.*" (Kasirers E. Apce-rējums par cilvēku. – R., 1997. – 65., 66., 67. lpp.) Varētu tikai iebilst, ka ētiskā pasaule ir arī dota, lai tā mūždien taptu...

Šķiet, ka tieši jaunrades pētījumi morālē un tikumā paver iespējas pa-plaišināt un padziļināt radošā izpratni. Dažkārt daudz radošāka attieksme ir nepieciešama, tieši paklausot, izturoties pazemīgi, iecietīgi, nevis patvaļīgi ne-paklausot, pārspīlēti izceļot savu nozīmību, neieklausoties cita viedoklī, to ig-norējot vai pat apkarojot. Nikolajs Berdjajevs darbā "Jaunrades jēga" ģeniali-tāti raksturo kā īpašu tikumu, kurā ir ziedošanās svētums, grūtais varonības ceļš, traģiskums, kas neiekļaujas un nav pieņemams "pasaulei", kaislīga griba pastāvēt citā esamībā, uzpurēšanās, kas nav mazāka par svētā uzpurē-šanos. Filozofiju Berdjajevs raksturo kā pretošanos pasaules nepieciešamības bezjēdzībai, bet "absolūto cilvēku" – gan kā mūžīgi jauno Kristu, gan kā cil-vēku, kas atklājas jaunradē (Бердяев Н. Смысл творчества. – М., 1916. – С. 168, 169, 167, 164, 25.) Nikolajs Berdjajevs saka: "Labais, kas naidīgs jaunradei, ir dēmonisks, viņā ir dēmonisks smagums un pamirums." (Pasvīt-rojums. – A. M.) (Turpat, 263. lpp.) Diskutējams ir Berdjajeva apgalvojums, ka Kantam un Tolstojam ir sveša radošā morāle. (Turpat, 247. lpp.)

Nereti ir vērojams, ka pētnieki neanalizē daudzu parādību dziļākus cēlo-ņus. Tagad jau aizvien vairāk par ekoloģisko, ekonomisko un kultūras krīžu cēloni sāk uzskatīt nepietiekami attīstīto tikumību. Jo fundamentālāki ir soci-ālās dzīves pētījumi, jo tie dziļāk skar lielāko brīnumu no visiem brīnumiem – cilvēku, viņa morāli, tā saskarsmi ar sevi, citiem, dabu, Visumu, augstā-kajām garīgajām vērtībām.

Vēsture ir bagāta ar dažādām cēlām utopijām, ideālu meklējumiem. Ne mazums ir arī brīdinājumu. Vai augstos gara lidojumus nesamals dzīves bargā īstenība? Pēc dažu pētnieku domām, dabas dotas ģēniju spējas ir pat diviem procentiem cilvēku, bet kļūt par ģēniju no vairākiem miljoniem spēj dažkārt tikai viens cilvēks. Atgādināsim vēlreiz vienu no svarīgām ētikas likumībām – ētika ir mācība par cilvēku neizmantošām iespējām. Kāda būtu mūsu dzīve, ja mums nebūtu dižo dzīves skolotāju? Bet kāda tā varētu būt, ja viņu būtu desmitreiz, simtreiz, tūkstošreiz vairāk? Iespējams, ka attiecīgi mazāk enerģijas būtu izlietots postošos karos, savstarpējos naidīgos kon-fliktos, zemiskās tieksmēs. Cilvēks ir vienmēr vēlējies pilnīgāk izteikt sevi pasaulē. Šie meklējumi rosina jaunrades, brīvības, patiesības, mīlestības, labestības un skaistuma veidošanos. Grūtākā un radošākā no visām cil-vēka mākām un mākslām droši vien ir māksla pilnvērtīgi, bagātīgi nodzīvot dzīvi, kas citiem kalpotu par labu startu turpmākai dzīvei.

Katram pašam ir ieteicams padomāt par to, kā pasaules vai mūsu ze-mes izcils cilvēks vai viņa izgudrojums ietekmē sabiedrību, tās intelektuālo, tikumisko un estētisko attīstību (piemēram, Gūtenberga 1455. gadā uzsāktā iespieddarbība, Rentgena 1895. gadā izgudrotais aparāts, Einšteina atklātā enerģijas formula $E = mc^2$ u. tml.). Iespējams, ka dāņu filozofam Sērenam Kirkegoram ir taisnība, apgalvojot, ka īsti dižais ir tas, kas vienādā mērā pieejams visiem.

III. Daba un morāle. Ekoloģiskā ētika

Daba paver iespējas paplašināt morāles sfēru, jo vārds "daba" plašākā nozīmē ietver visu pasauli. Ētikai nozīmīgs ir dzīves jēgas jautājums par dzīvības un saprātīgu būtņu eksistences iespējām Visumā. Šaurākā nozīmē daba ir gan apkārtējā vide, ar ko esam saskarsmē, gan arī paša cilvēka daba ar noteiktām iezīmēm. Tas, cik cieši, cik plaši daba mūs saista, veido mūsu izturēšanos, kādā mērā ļauj mums būt nosacīti brīvām būtnēm, ir svarīgs ētikas jautājums. Mūsu attiecības ar dabu nosaka arī tas, kā mēs lūkojamies uz pasauli: savām acīm, ar mikroskopu vai teleskopu vai vērojam to caur krāsainiem, mainīgiem stikļiem kaleidoskopā. Kaleidoskopisks skatījums var lepoties ar fiktīvu oriģinalitāti, kas "rada" jaunu pasauli.

Ētiskajā un estētiskajā pieejā daba tiek pārvērsta par noteiktu vērtību pasauli, padarot dabu emocionāli tuvāku, sakrālu, cilvēciskāku. Mūsu senčiem bija lauku māte, meža māte, vēju māte, pat kapu māte. Cilvēkam ir doti pieci lielie vārti kontaktam ar pasauli: redze, dzirde, tauste, oža, garša. Dabas vārtus, kas mūs pasaulē ielaiž, cilvēcīgus un kulturālus padara valoda, runa. Izglītošanas un audzināšanas procesā ir jāizkopj dabas dotās dāvanas, lai cilvēks nelūkotos uz pasauli kā caur atslēgas caurumu, lai nealktu pēc trokšņa, lai niansēti spētu attīstīt tausti, ožu, garšu.

Atgādināsim vēlreiz Kanta "Tikumības metafizikā" teikto, ka pirmais cilvēka pienākums attiecas uz morālo cilvēka veselību, uz viņa ārējām un iekšējām jūtām, lai saglabātu savas dabas pilnību, otrs skan: "*Padari sevi pilnīgāku, nekā tevi radījusi daba.*" (Кант И. Соч. – М., 1965. – Т 4, ч. 2. – С. 356.)

Viens no mūsdienu filozofiskās antropoloģijas un aksioloģijas pamatlicējiem Makss Šēlers (1874–1928) raksturo cilvēku kā dabas brīvlaisto ar lielām pašattīstības un pārveidošanās iespējām bez iepriekš noteiktiem orientieriem. Cilvēks ir kā iemests avantūrā, no kuras jācenšas prasmīgi izkulties. Psihoanalīzes pārstāvis Ērihs Fromms cilvēkā redz spējas pārveidot sevi ne tikai garīgi, bet arī sevi kā bioloģisku sugu un savus eksistences apstākļus. Pašā cilvēkā slēpjas gan lielas attīstības, gan pašsagrāves iespējas. Tieši šīs cilvēka lielās iespējas pārveidot un mainīt gan sevi, gan apkārtējo dabu rada daudz līdz šim nepazītu ētisku problēmu. Mākslīgā apaugļošana, klonēšana, centieni, izmantojot cilvēku radīto tehnoloģiju, pārspēt dabas evolūcijas panākumus, ieskaitot nemirstības vielu meklējumus, kas neļauj cilvēka šūnām novecot; iejaukšanās gēnos, gēnu inženierzinātnes neaptveramās iespējas rada tādu jaunu atklājumu azartu, slavas oreolu, ko grūti iekļaut noteiktu tiesisku likumu vai morālu principu ietvaros. Aizvien grūtāk ir arī noteikt situatīvi žilbinošo panākumu tālākas nākotnes iespējamās sekas. Morāle kā jābūtības parādība brīdina no iespējamām antihumānām sekām. Diemžēl arī morāle nav bezgrēcīga un ētiskā doma

tik augsti kvalificēta, lai spētu vienlaikus dziļi apjēgt esamības un jābūtības mijattiecības. Diskutējams ir arī jautājums, ko nozīmē iet līdzī laika garam, kam pielāgoties un kam stāvēt pretī. Ētikas loma šajos procesos ir veidot tādās uzvedības modeli, tādu jautājumu risinājumu, kas maksimālā pakāpē atbilstu cilvēku un dzīvības stabilitai un drošai izdzīvošanai. Interesanti ir atzīmēt, ka senajiem ebrejiem ēzēlis (ko parasti uzskata par muļķīgu dzīvnieku) bija pasaules un glābšanas simbols, vairākās kristietības sektās tas ir svēts dzīvnieks, budismam – askētisma un pazemības simbols. *Kas varētu simbolizēt mūsdienu pasaules glābšanu?*

Cilvēka un dabas attiecsmēs vispirms jau ir svarīgi noteikt šīs saskarsmes raksturu. Vēsturiski ir nozīmīgas trīs atšķirīgas pieejas gan apkārtējai, gan paša cilvēka dabai. Katra no tām paredz atšķirīgus cilvēka audzināšanas principus. Pirmajā variantā cilvēks pēc dabas tiek uzlūkots kā jauna būtne, kas ir jāaudzina, lielākā vai mazākā mērā ierobežojot viņā "dzīvnieku", "zvēru", agresīvo būtņi. Tāpēc ir nepieciešams askētisms, stipra vara, lai, Hobsa vārdiem runājot, savaldītu visu karu pret visiem, to, ka cilvēks cilvēkam ir vilks. Daba pati it kā atražo jauno. Arī mūsdienu mācībās ir sastopami cilvēka kā Visuma anomālijas, kaprīzes raksturojumi.

Otrajā dabas raksturojumā cilvēks tiek uztverts morāli pozitīvi. Būtībā arī audzināšana noris ciešā saistībā ar dabu, tā ir nesamākslota, paver iespēju labajam pašā dabā pilnā mērā atraisīties. Mums kļūst saprotams, kāpēc šī virziena plekritējs Žans Žaks Ruso tik kaislīgi aizstāvēja dabisko audzināšanu un noliedza zinātnes un mākslas pozitīvo lomu tikumības attīstībā. Ničem netikums ir tas, kas vērsti pret dabu. Viņš kritizē morāli, kas nevaici dzīvības spēku.

Trešā virziena pārstāvji cilvēka dabu neuzskata nedz par labu, ne jaunu. Tā ir kā Džona Loka (1632–1704) raksturotā "tabula rasa" ("tīrā lapa"), uz kuras dzīves pieredze un audzināšana veido savus ierakstus. Visas cerības tad tiek liktas uz sociālo dzīvi, audzināšanu, uz sabiedrības un paša indivīda spējām sevi veidot.

Jau iepriekš runājām par dabas un morāles attiecībām (Milts A. Ētika. Kas ir ētika. – R., 1999. – 30., 31. lpp. un šī izdevuma 5.–9. lpp.). Par dabas, ekoloģiskās ētikas jautājumiem ir daudz grāmatu un rakstu. (Pārskatu par vairākiem autoriem un problēmām var gūt izdevumā: Rubenis A. Ētika XX gadsimtā. Praktiskā ētika. – R., 1996. – 105.–218. lpp.) No lielā jautājumu klāsta aplūkosim tikai dažus jautājumus, kas tiešāk saistīti ar grāmatas izklāsta loģiku un ietver sevi tikumiskās audzināšanas un ētikās izglītošanas problemātiku.

1. GODBIJĪBA PRET DABU UN DZĪVI

Pirms 2500 gadiem izcilais ķīniešu filozofs Laodzi sacīja:

"Ūdenim līdzīga augstākā labestība.

Ūdens labestība ir derēt visām būtnēm, neapdraudot tās."

(Laodzi. Sacerējums par Dao un De (Daodedzin). – R., 1986. – 38. lpp.)

Senās mācības sasauca ar mūsdienīgām teorijām. Daudziem talantiem apveltītais Alberts Šveicers bija satraukts par to, ka kultūras tautas zaudē savu veselīgo dabu, mākslīgi stimulē savdabību. Viņš aicināja veidot pasauli un dzīvi apstiprinošu, optimistisku ētiku, labvēlīgu attieksmi pret visām dzīvām būtnēm. Galvenais tikumības princips ir godbijība pret dzīvi. Labais kalpo dzīves saglabāšanai un attīstībai, ļaunais iznīcina dzīvi vai traucē tās attīstību. (Швейцер А. Культура и этика. – М. 1973. – С. 43, 103, 296, 307.) "*Ētika ir bezgalīga atbildība par visu, kas dzīvo.*" (Turpat, 308. lpp.) "*Ētika ir labvēlīga pret dzīvesgribu manī un ārpus manis.*" (Turpat, 311. lpp.) Dzīves vārdā cilvēkam jābūt spējīgam arī nest upurus un mūžīgajā polemikā starp optimistisku un pesimistisku pasaules uzskatu veidot optimistisku pieeju dzīvei un pasaulei.

"Zaļo" jeb dabas aizstāvju kustībā godbijība pret dzīvību raksturota kā zaļās filozofijas un loģikas pamats. Prasība ir veidot videi draudzīgu tautsaimniecību un labklājību, līdzsvarotu, izdzīvošanai labvēlīgu attīstību.

Ētiku var raksturot kā tādas uzvedības veidotāju, kas maksimālā pakāpē atbilstu cilvēka kā sugas izdzīvošanas interesēm stabili ilgstošā laika posmā.

2. EKOLOĢIJA UN ETOLOĢIJA

Ekoloģija (grieķu val. *oikos* – māja, dzimtene) pēta organisma un apkārtējās vides mijiedarbību, rūpējas par augu, dzīvnieku un vides aizsardzību. Tā cieši saistīta ar dzīvības un visas apkārtējās vides vērtības apzināšanos, ar dabas izmantošanas un aizsardzības stratēģiju. Ekoloģiskā ētika liek dziļāk un plašāk apjēgt cilvēka eksistences nosacījumus, it sevišķi krīzes situācijās. Ekoloģiskā ētika risina dabas, vides un dzīvnieku aizsardzības un uzlabošanas morālās problēmas. Tīrs ūdens, svaigs gaiss, nepiesārņota zeme ir neatņemamas izdzīvošanas vērtības. Pietāte pret dzīvību prasa arī rūpēties par nosacījumiem tās nodrošināšanai. Šauri utilitārā, egoistiskā, hēdoniskā, arī vardarbīgā uzkundzēšanās tieksme labai mūsdienās jau diezgan skaidri atklāj šīs darbības nelabvēlīgo atgriezenisko saikni ar pašu cilvēku un sabiedrību. Ekoloģiskā ētika arī uzskatāmi parāda, cik svarīga nozīme ir humanitāro zinātņu saistībai ar dabaszinātnēm, cik svarīgi ir meklēt ne tikai racionālo, bet arī emocionālo, estētisko saikni ar dabu.

Visu pasauli satrauc ekoloģiskā krīze. Pāvests Jānis Pāvils II vēstījumā "Ekoloģiskā krīze – kopīgā atbildība" saka, ka mūs apdraud ne tikai kari, netaisnība starp tautām, bet arī cienas trūkums pret dabu, atkārtoti atgādina un uzsver, ka ekoloģiskā krīze ir morālas dabas, ka steidzami ir nepieciešama izglītošana ekoloģiskajā atbildībā, ka jāattīsta atbildība par sevi, citiem un zemi. Pirmais skolotājs, nosakot dzīvības vērtību, intereses izraisītājs par citiem, arī pašu zemi ir ģimene, kurā bērns iemācās cienīt savu kaimiņu un mīlēt dabu. (Ekologs. – 1995. – nr. 5(22).)

Etoloģija pēta dzīvnieku izturēšanos un attiecības gan vienas sugas ietvaros, gan dažādu sugu saskarsmē, gan arī attiecībā pret dažādām vides ietekmēm (temperatūru, barību u.tml.). Etoloģija ir samērā jauna bioloģijas un zooloģijas nozare, kas daudzējādā ziņā ļauj labāk izprast arī cilvēka dabu. Viens no etoloģijas pamatlicējiem, Nīderlandes zoologs Nikolāss Tinbergens darbā "Dzīvnieku uzvedība" raksta, ka rūpīga dzīvnieku uzvedības pētīšana palīdz mums izzināt pašiem sevi. Dzīvnieki dažkārt redz citādu krāsu un skaņu pasauli nekā mēs. Klusais vakars dzirdes čempioniem sīkspārņiem nebūt nav kluss. Savukārt bērna, zaķīša, sunīša, cāliša galvas maigais noapaļojums mazina agresivitāti, izraisa maigumu gan dzīvniekos, gan cilvēkā. Vista, zaudējusi cālēnus, rūpējas par kaķēniem, kas zaudējuši māti. Senā modes frāze, ka dzīvnieki darbojas instinktīvi, bet cilvēks – saprātīgi, ir novecojusī. Daudziem pieaugušiem augstākiem dzīvniekiem grupu uzvedība lielā mērā atkarīga no tā, kādas bijušas to attiecības ar māti bērnībā. Normāla mātes mīlestība, kas izpaudusies pilnvērtīgā bērnu aprūpē, nepieciešama turpmākai dažādu saskarsmes formu attīstībai ar vienaudžiem. Dabai ir daudzi veidi, kā veiksmīgāk eksistēt.

Dzīvnieki novērtē situāciju un izdara aktīvu izvēli, tā ir savdabīga spēle ar apkārtējo vidi nepietiekamas informācijas apstākļos. Žurka var prognozēt 20–40 sekundes, suns – 2–3 minūtes, bet cilvēks cenšas paredzēt pat visu savu dzīvi, aizdomājoties arī par cīesamības dzīvi pēc nāves. Cilvēks, kā jau minējām, dzīvo arī simboliskā kultūras vidē. Dzīvniekiem esamība un jēbūtība saplūst, tāpēc grūti iedomāties, ka viņiem pastāv morāle. Cilvēks, šis "dabas brīvlaistais", ir iemests mūžīgā, gara spraigumu izraisošā pret-runā starp realitāti un jēbūtību, ar izvēles brīvību saistītā morāles sfērā.

Cilvēks bioloģiskā ziņā ir uzskatāms par lielāko diletantu salīdzinājumā ar dzīvniekiem: daudzi dzīvnieki spēj labāk redzēt, dzirdēt nekā cilvēks, ātrāk skriet, var labāk just zemestrīces, negaisa, liela aukstuma utt. tuvošanos.

Arī dzīvnieka un cilvēka bērnības ilgums ievērojami atšķiras salīdzinājumā ar visa mūža garumu: cilvēkam – 1 : 5, zirgam – 1 : 36, govij – 1 : 30, sunim – 1 : 21. (Ja par cilvēka vidējo mūžu pieņemam 70 gadu vecumu, tad šis aprūpes laiks nosacīti ilgst līdz 14 gadiem, bet īstenībā nereti turpinās krietni ilgāk. Suņa daudz īsākajā mūžā bērnības laiks ir tikai viena divdesmitpirmā daļa no visa dzīves ilguma.) Pērtiķa mazulis divpadsmitajā dienā rāpo, mēģina staigāt, 14 nedēļu vecumā skrien. Cilvēkbērna veidošanai ir nepieciešama ilgstoša un neatlaidīga aprūpe, izglītošana, audzināšana, lai viņš patstāvīgi spētu kvalitatīvi dzīvot civilizētā un kulturālā vidē.

Austriešu zoologs, zoopsihologs, viens no etoloģijas pamatlicējiem, Nobela prēmijas laureāts Konrāds Lorencs ar saviem darbiem plaši pazīstams pasaulē. (Sk.: Viņš runāja ar zvēriem, putniem un zivīm. – R., 1973; Cilvēks atklāj suni. – R., 1976.) Īpašu uzmanību Konrāds Lorencs veltīja pelēko zosu izpētei, pats gribēja lidot līdzī zosīm; tās pētot, zoologam radusies tieksme arī daudzveidīgāk izteikt sevi. Kā secinājis K. Lorencs, zosīm pāru

savienošanās ilgst parasti līdz nāvei. Ja neizveidojas īsti labs pāris, iemesls var būt īstā, vienīgā partnera zaudējums, tas, ka to aizvieto cits partneris.

Konrāds Lorencs īpaši uzsver vēl nepietiekami novērtēto cilvēku un dzīvnieku emocionālo tuvību. Arī dzīvnieki smejas, raud, pārdzīvo bailes, satraukumu. Emocijas attīstās ļoti agri, un tām parasti ir tendence saglabāties līdz mūža beigām. Ilgāku laiku vienatnē atstātais suns var tā pārdzīvot, ka nespēj īsti priecāties, kad saimnieks atgriežas. Zosis var patiesi bēdāties. Pēc lauvu mātes nāves tās dēļiem noiet krēpes. Kaķi pēc spēcīgiem pārdzīvojumiem zaudē spalvas. Dzīvnieku pasaulei nav raksturīgs auksts aprēķins un neizmērojama nežēlastība, kas nereti tiek kultivēta cilvēku pasaulē, it sevišķi izmantojot kino un dažus sporta veidus.

3. NAIDS UN AGRESIJA DZĪVNIEKU PASAULĒ UN CILVĒKU SABIEDRĪBĀ

Agresijas skaidrojums padarīja slavenu psihoanalītiķi Zigmundu Freidu. Sapņošana, agresivitāte un seksualitāte Freida skaidrojumā kļūst par galvenajiem cilvēka darbības veidiem. Ar agresivitāti saistīta tieksme uz nāvi, uz neapzinātu pašsagrāvi, bet seksualitāte ir dzīvības uzturētāja. Savukārt Konrāds Lorencs par darbu "Agresija" 1973. gadā saņēma Nobela prēmiju. Viņa pētījumos agresivitāte raksturota kā īpašs dzīvības enerģijas veids.

Agresija sabiedrībā ir asa, naidīga izturēšanās, iebrukums, lai iekarotu, pakļautu citu teritoriju, valsti, iznīcinātu tās suverenitāti, neatkarību, brīvību. Agresija ir noziegums pret mieru, pret starptautiski atzītām tiesībām un vērtībām.

Agresijas jēdzienā iekļaujas arī naids, vardarbība. Naids ir jūtu augstākais kāpinājums, mīlestības pretējā puse. Dažkārt mīlu un naidu raksturo kā nešķiramu pretstatu pāri. Sengrieķu naida un kara dievs Arejs (Aress), kaut gan bija rupjš, nežēlīgs, aprobežots un tam prieku sagādāja asiņu straumes, cilvēku sanaidošana, apprecējās ar mīlestības dievieti Afrodīti. Viņiem piedzima meita Harmonija. Kad šis naida un kara dievs Arejs kāpa kaujas ratos, tad ugunīgos zirgus iejūdza dievietes *Bailes* un *Šausmas*, bet grožus turēja *Nesaticība* un *Asinskāre*.

Arī Konrāds Lorencs uzsver, ka psihoanalītiķi un dzejnieki zina, cik tuva ir mīlestība un naids. Lorenca raksturojumā mīlestības objekts ir arī naida un agresivitātes objekts. Sugas ietvaros agresivitāte ir miljoniem gadu vecāka par personisko draudzību, mīlestību un ir veicinājusi mīlestības rašanos. Lorencs pat apgalvo, ka nav mīlestības bez agresivitātes, ka agresivitāte dzīvnieku pasaulē ir sugas izdzīvošanas nosacījums, ka katrā īstā mīlestībā ir slēpts agresivitātes lādiņš un tāpēc var radīt arī atbaidošu naida fenomenu. (Лоренц К. Агрессия (так называемое зло). — М., 1994. — С. 215, 212.)

Konrāds Lorencs un citi dzīvnieku uzvedības (etoloģijas) pētnieki ir konstatējuši, ka dabā pastāv agresivitātes bremsēšanas, pārorientācijas, izlādēšanās un novirzes mehānisms, lai to ievirzītu nekaitīgā gultnē. Vispirms jau agresija tiek nobremzēta pret pašu bērniem, pret jaunpiedzimušiem, pret sievietēm, pret to, kas atzīst sevi par uzvarētu. Rituāli un ceremonijas nereti sākotnējā posmā atgādina agresiju, bet vēlāk pārvēršas simpātijās (piemēram, pelēkajām zosīm – triumfālā kļiedzienā, kas stiprina draudzību pret partneri uz visu mūžu). Agresija tiek iekļauta lielajā instinktu četrniekā kopā ar bada, seksa, bēgšanas (baiļu) instinktiem, kas atrodas ciešā mijiedarbībā cits ar citu.

Sabiedrības dzīvē svarīgi ir nepārvērst agresijas instinktu postošā naidā, nesavaldīgās dusmās, aklā greizsirdībā, niknuma lēkmēs, atriebības kārē, kas var sagandēt dzīvi pat vistuvākajiem cilvēkiem.

Agresiju un naidu var pārvērst arī radošas, aizrautīgas darbības stimulā gan tiešajā darbā, gan sportā, gan mākslas darbu radīšanā. Šim nolūkam lieti der tradīcijas, ceremonijas, visdažādākie sporta pasākumi, konkursi, deju un dziesmu svētki, sacensības par apkārtējās vides sakopšanu. Konrāds Lorencs rāda agresijas un radošās darbības ciešo mijiedarbību. Uzbrukuma pārorientācija, nobīde ir paņēmiens, ko veidojusi evolūcija, lai novirzītu agresiju nekaitīgā gultnē. Lorencs pat uzskata, ka daudzu augstāk attīstīto dzīvnieku sociālā izturēšanās pakļaujas savas sugas nenogalināšanas, nesakropļošanas likumiem ar tādu pašu noteiktību, ar kādu civilizēta cilvēka rīcība tiek saskaņota ar vissvētākajām tradīcijām un ieražām. Vārna vienā momentā varētu citai izknābt aci, taču *vārna vārmai aci neknābj*, arī vilks varētu viegli pārkost otram artēriju. Ja dabas aizliegumi to nenovērstu, nebūtu ne vārnu, ne vilku. Konrāds Lorencs saka: "(..) *mūsu rīcība tikpat stingri saistīta ar morāles likumiem kā fizioloģiskie procesi ar fizikas likumiem. Mēs visi esam vienprātīgi tanī atziņā, ka augstākā un skaistākā cilvēku brīvība ir identa morālajam likumam, kas tajā iekļauts.*" (Turpat, 229. lpp.)

Mūsdienu cilvēks cieš no neprasmes atbrīvoties no agresivitātes instinkta. Sabiedrībā pirmām kārtām jau būtu jāievēro piektais bauslis – *Tev nebūs nokaut*, jāizkopj atbildība par savas rīcības motīviem un sekām, veidojot garantiju pret pašiznīcību, jo cilvēku rīcībā ir tāds apbruņojums, tādas iznīcības iespējas, kādu nav dzīvnieku pasaulē. Freids par spēcīgu agresiju veicinošu faktoru uzskatīja sociālo kontaktu nepietiekamību un, it īpaši, to izzušanu. Konrāds Lorencs runā par t.s. "biznesmeņu slimību", kas rada hipertoniiju, kuņģa čūlu, mokošas neirozes un citas kaites, ja cilvēki nokļūst barbarisma, agresivitātes apstākļos, bet spiesti tiem pielāgoties. Tādējādi nereti neatliek laika kultūras interešu īstenošanai, kas ļautu daudzas problēmas atrisināt mierīgāk, veidotu spēju konkurentā neredzēt tikai ienaidnieku. Arī kopīgi smieklī ir spēcīgs agresijas atvirzīšanas līdzeklis un rada kopības izjūtu.

Agresijas instinkta pastāvēšana sabiedrībā dod iespēju visāda veida demagogiem, varaskāriem tirāniem provocēt satraukumu, virzīt uzkrāto

naidu destruktīvi ārdošā procesā, militāros konfliktos u.tml. Konrāds Lorencs aicina sabiedrību kļūt par agresivitātes regulēšanas mehānismu.

Pamācoša ir haizivju pētnieka un rakstnieka Foksa dzīve. Pēc haizivs uzbrukuma viņam brīnumainā kārtā izdevās izglābties un pēc steidzamas operācijas – izdzīvot. Sabiedrībā veidojās uzskats, ka vislabākā haizivs ir beigta haizivs. Sākās haizivju masveida iznīcināšana, bet no haizivīm cietaušais pētnieks kļuva par viņu aizstāvi. Viņš starp vairāku simtu haizivju sugām prata atšķirt bistamās no draudzīgām, mācīja sadzīvot ar tām, nevis nogalināt.

4. TIKUMĪBA UN IEDZIMTĪBA

Apgalvojumam, ka tikumība neiedzimst, ir daudz oponentu. Č. Darvins uzskatīja, ka dzīvnieku vidū sastopami gandrīz visi tikumi, kas ir cilvēku sabiedrībā, lai gan viņš atšķir dzīvnieku sociālos instinktus no cilvēku tikumiskajām jūtām. Anarhisma teorētiķim Pjotram Kropotkinam (1842–1921) daba ir pirmais ētikas skolotājs, tikumiskais sākums cilvēkā. Tā nesniedz mums amorālisma stundas. Lielisks līdzeklis cīņā par eksistenci ir dabā pastāvošā savstarpējā palīdzība. (Кропоткин Э. Этика. – М., 1991. – С. 32, 34, 55.) Karls Kautskis sacījis, ka mums nav pamata domāt, ka sirdsapziņa ir tikai cilvēkam.

Zinātnieki pēta asinsgrupas, temperamenta ietekmi uz cilvēka uzvedību. Astrologi cenšas cilvēka uzvedību, rakstura iezīmes saistīt ar debesu spīdekļu stāvokli. Pēteris Donovs apgalvo: "*Cilvēku idejas aug un attīstās Mēness dilšanas periodā, bet tikumi – tā augšanas periodā. (..) Daba ir ierakstījusi cilvēka galvā, sejā, rokā visu, kam viņš izgājis un kam viņam jāiziet cauri nākotnē. Tādējādi daba brīdina un cenšas pasargāt no ļaunuma. (..) Astroloģija – tā ir liela zinātne, kurā ir dievišķais.*" (Donovs P. Par astroloģiju, hiromantiju, frenoloģiju, fiziognomiku, ķermeni. – R., 1998. – 10., 24., 37. lpp.) Hiromantija (grieķu val. *cheir* – roka, *manteia* – zīlēšana, pareģošana) cenšas noteikt cilvēka dzīvi pēc roku līnijām, pirkstu un plaukstu formām. Frenoloģija (grieķu val. *phrēn* – prāts, saprāts) cilvēka garīgās un morālās īpašības nosaka pēc galvaskausa formas. P. Donovs pēc galvaskausa un sejas noteiktām formām raksturo gan attīstītas altruistiskas jūtas, žēlsirdību, nesavtīgumu, gan – noziedzību. ("*Katrs cilvēks nēsā savu apliecību savā sejā.*") (Turpat, 133. lpp.) Mums tiek piedāvāti horoskopu katrai dienai, nedēļai, gan visam mūžam. Horoskops (grieķu val. *horoskopos* – tāds, kas vēro laiku) ir shēma, kurā fiksēts debess spīdekļu stāvoklis cilvēka dzimšanas brīdī un pēc kura astroloģijā pareģo cilvēka likteni.

Nenoliedzot cilvēka gara atspoguļojuma iespējas ķermeniskā veidolā un tikumības attīstības noteiktus bioloģiskos priekšnoteikumus, ieskaitot asinsgrupas ietekmi, vecāku ģenētisko mantojumu, temperamentu u.tml., arī to, ka šajā virzienā ir nepieciešami visdažādākie pētījumi, svarīgi ir akcentēt,

ka nevis daba, bet cilvēki, sabiedrība, pati personība ir atbildīga par savu tikumību. Tāpat cilvēks ir atbildīgs par dabas doto potenci izmantošanu pēc iespējas cilvēciskākā veidā. Ja cilvēks sākotnējā dzīves posmā atrodas tikai dzīvnieku vidū, ir grūti izveidot cilvēku sabiedrības prasībām atbilstošu būtni. 1920. gadā Indijā džungļos divas starp trim vilkiem un divām vilku mātītēm atrastās meitenes – astoņgadīgā Kamala un mazliet jaunākā Amala – pārvietojās četrpārus, ēda jēlu gaļu, naktīs skraidīja un gaudoja. Bija nepieciešami seši gadi, lai viņas iemācītu dzert ūdeni no glāzes, iziet uz ielas apģērbā, apgūt 30 vārdus. Ir pazīstams arī briesmīgais eksperiments, ko vairāk nekā pirms 350 gadiem veica indiešu padīšahs Akbars. Viņš dažādu tautību bērņus, noslēgtus no ārpusaules, septiņus gadus lika apkalpot kalpiem, kuriem bija izgrieztas mēles. Bērņi izdvesa rēcienus, ņaudējienus, bet nespēja runāt.

Cilvēka kā personības attīstībā ir svarīgi ievērot, cik veiksmīgi tiek saņemta iedzimtība, vide, izglītošana un audzināšana. Iedzimtība nosaka cilvēka anatomiski fizioloģisko uzbūvi, nervu darbības tipu un dotumus speciālo un vispārējo spēju attīstībai. Vides plašākā raksturojumā iekļaujas visa ekoloģiskā sistēma kopā ar sociālajiem apstākļiem, kas it sevišķi ietekmē izglītošanu un audzināšanu.

Ekoloģiskā audzināšana mūsdienās ir būtiski saistīta ar tikumisko un estētisko audzināšanu. Vācijas ekoloģiskā organizācija DaGG (Dāvids pret Goliātu) radīja 11 baušļus dzīvošanas vērtai nākotnei. Katrs var pārdomāt, kā tos praktiski īstenot.

1. *Es darišu visu, lai nepiesārņotu gaisu.*
 2. *Es darišu visu, lai ūdens paliktu tīrs.*
 3. *Es darišu visu, lai sargātu ainavu un augsni.*
 4. *Es darišu visu, lai ierobežotu enerģijas patēriņu, lai tērētu pēc iespējas mazāk izejvielu.*
 5. *Es darišu visu, lai sargātu dzīvniekus.*
 6. *Es darišu visu, lai saglabātu augu valsts daudzveidību.*
 7. *Es darišu visu, lai panāktu veselīgas pārtikas ražošanu un pārdošanu.*
 8. *Es darišu visu, lai samazinātu atkritumu daudzumu.*
 9. *Es darišu visu, lai samazinātu troksni.*
 10. *Es darišu visu, lai pats būtu ekoloģiski apzinīgs patērētājs.*
 11. *Es darišu visu, lai šos desmit baušļus īstenotu ikdienas dzīvē.*
- (Elpa. – 1990. – 16. okt.)

5. DABA, VESELĪBA, LAIME

Rakstniece un dzīvnieku pētniece Džoja Adamsone secina, ka vajadzīgs maz, lai cilvēks būtu laimīgs, – tikai otra būtne, ar ko dalīties jūtās. Jau minējām, ka dzīvnieki ir emocionāli tuvi cilvēkam.

Pārsteidz dabas higiēna un dziedniecība dzīvnieku pasaulē. Kaķis kopj savu ķermeni 3–4 stundas dienā. Putni velta tam vēl vairāk laika. Kovārņi ligzdas labprāt izklāj ar tomātu lapām, kas pasargā ligzdu no parazītiem. Bišu stropā, kurā ir ap 50 000 dzīvu būtņu, ir nevainojams "sanitārais dienests". Strops higiēniskā ziņā pārspēj moderno slimnīcu. (Drešers V. Izdzīvošanas likums. Kā dzīvnieki pārvar nelabvēlīgas vides apstākļus. – R., 1986. – 36., 37., 47. u.c. lpp.)

Fiziologi brīdina, ka nedrīkst atvēlēt plašu smadzeņu teritoriju negatīvām emocijām. Smadzeņu un apziņas pētnieks H. Delgado apgalvo, ka tikai 5% no žurku smadzeņu zonas atvēlēti ciešanām, bet apmierinātības izraisīšanai – ap 35% (pārējā – neitrālā zona). Daba ir radījusi veselības saglabāšanas un aizsardzības sistēmu diezgan intensīviem emocionāliem pārdzīvojumiem, kas dabā gadās samērā bieži, piemēram, kad vilks dzenas pakaļ zaķim, taču daba nav radījusi aizsardzības sistēmu pret ilgstošām negatīvām emocijām, kuras dabā ir reta parādība (mednieka un medījuma attiecību spraugums rod ātru risinājumu). Cilvēku sabiedrībā ilgstošas negatīvas konfliktu attiecības ģimenē, starp kolēģiem, konkurentiem u.tml. parasti izraisa vai pastiprina dažādas slimības, novirzes no normas – paaugstinās asinsspiedienu, rodas depresīvs noskaņojums utt. Nereti negatīvo emociju pārsvaru pār pozitīvām emocijām veicina pat masu komunikācijas līdzekļi, akcentējot katastrofas, slepkavības, zādzības, dzīves visdažādākās negatīvās puses un tādējādi stimulējot sabiedrības virzību preti depresijai.

Slavenais "Maksimu" autors Fransuā de Larošfuko (1613–1680) rakstīja arī par slimību izcelšanos, tās saistot ar negatīvām rakstura iezīmēm. Protams, šo konkrēto iezīmju saistība ar noteiktām slimībām nav zinātniski pamatota, par to var pasmaidīt, taču viedoklis pelna uzmanību. Piemēram, skaudība Larošfuko skaidrojumā izraisa dzelteno slimību, bezmiegu, naidu – aizdusu, asinsizplūdumu, godkāre – neprātu, apmelošana – bakas, greizsirdība – gangrēnu, mēri, trakumu. Larošfuko ir satraukts par to, ka cilvēki izkropļo savu dabu, radīdami nelaimes sev un citiem. Nenoliedzami, ka vienus ir pazudinājusi greizsirdība, citus – skopulība, vēl citus – izšķērdība vai godkāre. Bet šīs iezīmes noteiktā īpašību sistēmā nelielās devās var būt kā sava veida garšvielas, kas var būt nebaudāmas pašas par sevi, bet iederas kā piedevas nelielā daudzumā.

Mūsdienās tiek nopietni pētīts, kā noteiktas attiecības, rakstura iezīmes vai tikumi spēj veicināt vai kavēt noteiktu slimību attīstību. Vēža slimnieka tipiskam psiholoģiskajam portretam, ko varētu saukt arī par morālo portretu, Lorenca Lešāna skatījumā raksturīgas šādas galvenās iezīmes: pirms saslimšanas zaudētas nozīmīgas attiecības ar tuvu cilvēku; bērnībā juties vientuļš, izolēts, gūtas psihiskas traumas; nespēja izpaust savas dusmas un naidu; izjūta, ka pasaule ir bez jēgas, auksta, mehāniska; zems pašnovērtējums; biežs izmisums, bezcerība, mērķa trūkums. Pētījumi liecina, ka ne jau stress, grūtā bērnība un citi notikumi ir saslimšanas cēlonis. Galvenais ir tas, kā pats cilvēks reagē uz stresu, kā viņš to uztver. (Elpa. – 1990. – 19.–25. sept.)

Zinātnieki apstiprinājuši, ka cilvēkiem, kuri pret savu saslimšanu izturas pasīvi un bezpalīdzīgi, slimības progresē ātrāk un ir grūtāk izārstējamas. Arī veselais cilvēks var ātri saslimt, atrodoties ilgāku laiku bezdarbībā. Žurkāms piespiedu nepārtraukta daudzu stundu gulēšana rada kuņģa čūlu, izmaina sirdsdarbību, tām veidojas audzēji.

Visnopietnākais piesārņojuma veids ir dvēseles, gara piesārņojums cilvēkā un sabiedrībā. No tā savukārt ir atkarīgs dabas piesārņojums, ekoloģiskās, ekonomiskās un politiskās krīzes. Jebkura pozitīvā spēja, enerģija var tikt visdažādākā veidā nosprostota, "aizkorķēta". Var nomākt dzimtas turpinājuma enerģiju, dabīgo laimes izjūtu, ko dod pēcnācēji, aizstājot ar simtām baudu, kas virzītas uz savu egoistisku dziņu apmierināšanu. Izdzīvošanu var sašaurināt tikai līdz paša izdzīvošanai. Tas veido egoisma pamatu, bet pat dzīvnieku pasaulē pastāv arī altruistiskā sugas izdzīvošanas nepieciešamība.

Rūpes par sevi, apvienotas ar rūpēm par citiem, veido lielo laimes pamatu un svarīgu nosacījumu tikumības attīstībai. Ego altruisms vieno dabu un cilvēku sabiedrību, attīsta personības patstāvību, enerģiju un savstarpējās rūpes citam par citu, kas nodrošina gan izdzīvošanu, gan rada drošības un aizsargātības sajūtu. Gara degradācijai neizbēgami seko miesas un visas apkārtējās dzīves sagandēšana, kas var izpausties gan apātijā, gan bezjēdzīgā niknumā, sagrāves spēkā. Kopt dabu un sadzīvot ar to, prast sadzīvot pašam ar sevi un citiem, veidot cilvēciskās attiecības – tā jau ir lielā dzīves māksla un laimes ķīla.

Interesantajā Torvalda Detlefsena un Ridigera Dālkes grāmatā "Slimība kā ceļš" (R., 1997) savā ziņā turpināts jau pieminētais Larošfuko slimību raksturojums saistībā ar cilvēku tikumību un gara, dvēseles dzīvi, balstoties uz senām un mūsdienu atziņām. Cilvēks pēc senas, īpaši Austrumu tradīcijas tiek raksturots kā mikrokosmos, kurā atspoguļojas Visums, kurā ietverti visi tā principi latentā stāvoklī. Cilvēka uzdevums ir evolucionēt vienībā ar lielo Kosmosu. (Turpat, 7. lpp.) Senie ārsti slimību uzlūkojuši par augstākā "es" mums (sirdsapziņas balss) dotu iespēju pārveidot savu egoismu. (Turpat, 8. lpp.) Jāārstē ir slimais cilvēks, nevis slimība. (Turpat, 9. lpp.) Detlefsens un Dālke galvassāpes (ar tām mokās vairāk nekā 20% civilizēto zemju iedzīvotāju) skaidro ar nesaskaņām starp domāšanu un jūtām, ar nepareizu, aplamu virzību, neko nedarot, lai pieaugošo saspīlējumu galvā izkļiedētu. Lai pasargātos no bezmiega un citām slimībām, autori iesaka sevi izpētīt. "Vis ir mūsu rokās – kļūme un uzvara." (Turpat, 22. lpp.)

Senatnes ārsti sirdi uzskatīja par organisma sauli. No sirds, kura iet ļaunuma ceļu, šaujās ārā melnas šautras, iznīdēdamas siltumu, kā vampīrs tā izsūc dzīvības spēku. Sirds higiēna prasa labus darbus. "Pati cilvēka sirds ir pilnīgākais mīlestības, līdzsvarotības, vienības un pārveides simbols." (Turpat, 29. lpp.) Depresija un pašnāvība (depresijas galējā pakāpe) aplūkota kā izvairīšanās no atbildības, bailes to uzņemt – kā dezertēšana no kaujas lauka. (Turpat, 46. lpp.) Cilvēkiem nepieciešams pacietīgi

audzināt ticību sev un saviem spēkiem, arī prasmi priecāties par mazumiņu. (Turpat, 47. lpp.) Minētie autori liek uzmanīgāk paanalizēt sevi alkoholiķim, smēķētājam, visai tai cilvēces daļai, kas "sazvērējusies labprātīgi noindēt un demoralizēt sevi un visu planētu". (Turpat, 54. lpp.)

Filozofiskas pārdomas autori velti vēža slimībai. Itin bieži paši cilvēki uzvedoties kā vēža šūna (primitīvi, egoistiski – "apēst vai pašam tikt apēstam", nespēja uzpurēties citu labā). (Turpat, 65.–78. lpp.) Detlefsens un Dālke saka: "Nevar sevi uzskatīt par pilnīgāko vien tāpēc, ka ir iepazīta paša personība, jo šis mazais "es" samērojams ar augstāko "es" tāpat kā glāze ūdens ar visu okeānu. Tieši šis mazais "es" mūs pazudina un padara slimus. Augstākais "es" vienmēr ir gaišs un svēts. Apgaismības ceļš ir "es" (ego) atgriešanās pašam sevī (pie augstākā "es"). (..) Lai sasniegtu šo otro pakāpi, nepieciešama gribas piepūle." (Turpat, 173. lpp.) Autori slimību uzlūko kā personisku skolotāju un vadītāju ceļā uz pārveidošanos. (Turpat, 182. lpp.)

Ja cilvēkam nav nobloķēti enerģijas avoti, ja ir jēgpilna aktivitāte, tad viņš spēj panest grūtumu un sāpīgu pārdzīvojumu smago nastu. Daba steidzas palīgā lielās bēdās. Miegš pēc tām mēdz pagarināties, tiek mobilizēta organisma aizsardzība. Tikai svarīgi, lai bēdas nepārņemtu cilvēku pilnīgi savā varā. Ja pērtiķus sistemātiski baida ēšanas laikā, tiem attīstās kuņģa čūla. Negatīvo emociju postošo iedarbību pastiprina nespēja aktīvi rīkoties, tādu mērķu trūkums, kuru dēļ ir vērts daudz ko paciest, arī pieciest, no daudz kā atteikties.

Nelaiemes ar dziļu sociālu jēgu izraisa pat pētnieku izbrīnu. Fašisma nāves nometnēs, padomju režīma "lēģeros", kad izdzīvošanai bija nepieciešama maksimāla spēku koncentrācija, aizmirsās viena otra kaite, kas komfortablos apstākļos būtu nozīmīga. Daudzi piedzīvoja situācijas, kad izdzīvošana jāuzskata par patiesu brīnumu, gandrīz vai mirušā augšāmcelšanos. Cilvēki tādos apstākļos nevar pievērst uzmanību sīkumiem, intrigām. Palīdzība citam šķietami bezcerīgā situācijā arī stiprina garu, cerību izdzīvot, kad loģiskie prāta apsvērumi vēsta par neizbēgamu galu.

Psihoterapeits doktors Stefans Lerneris saka: "Atliciniet laiku palikt veselam. Apdomājiet – veselam varbūt ir daudz vēlēšanos, bet slimajam droši vien tikai viena – palikt veselam. Tas nozīmē būt darbaspējīgam, mīlestības spējīgam un baudīt spējīgam un savā uztverē nebūt ierobežotam. Tātad – piesardzība vienmēr ir labāka nekā nekrologs." (Lerneris S. Laimes jaunā psiholoģija. Dzīve ar sparū un iekšēju harmoniju. – R., 1995. – 102. lpp.)

Pazīstamais stresa jeb spriedzes pētnieks, kanādiešu patofiziologs Hanss Selje (1907–1982) dod padomu, kā kļūt par veiksminieku zinātnē (tas iederas arī citās jomās). Pirmajā vietā viņš min nesavtīgas Dabas un Patiesības mīlestības motīva nepieciešamību, norādot, ka tikami ir dzīvot harmonijā ar Dabu gan pašā cilvēkā, gan arī ārpus tā. (Селье Г. От мечты к открытию. Как стать ученым. – М., 1987. – С. 20, 24.) Hanss Selje saka, ka dažādiem cilvēkiem, lai viņi būtu laimīgi, vajadzīgas atšķirīgas

stresa pakāpes. Bez spriedzes cilvēka dzīve nevar būt pilnvērtīga, ja viņš negrib pārvērsties par automātu. Cilvēcīgi aktīva, kompetenta, radoša attieksme pret dzīves grūtībām, prasme tās risināt, pārvarēt, pietāte pret dabu, dzīvību, veselību ir, šķiet, perspektīvākais ceļš uz laimīgas cilvēku sabiedrības un katras personības veidošanu.

Igauņu vecmāte un ginekoloģe Lūle Vīlma grāmatā "Debesis cilvēkā jeb Dzīves mācība" (Kantri Nams, 1999) uzsver: "*Cilvēks ir Gars, kas caur Dvēseli valda pār savu Kermenī.*" (Turpat, 12. lpp.) Viņa rāda mīlestības, piedošanas, labdarības, ticības saviem dzīvības spēkiem ciešo saistību ar veselību un baiļu, naida lomu cilvēka sagrāvē. Lūle Vīlma secina: "*Cilvēka ķermeņa veselības stāvoklis ir viņa dzīves filosofijas spoguļattēls.*" (Turpat, 89. lpp.)

Pēc Pasaules veselības aizsardzības organizācijas ziņām, aptuveni 10% mūsu veselības ir atkarīga no medicīnas, 30% – no ekoloģiskās situācijas, 30% – no ģenētiskiem faktoriem un ap 30% – no cilvēku dzīvesveida. Atzīmēsim tikai, ka arī daudzas iedzimtas kaites rada iepriekšējo paaudžu cilvēku dzīvesveids. Amerikāņu zinātnieku veiktais pētījums liecina, ka vīriešiem, kuru mātes grūtniecības laikā ir smēķējušas, var būt palielināta tieksme uz vardarbību un kriminālu uzvedību. Iespējams, ka nikotīns rada izmaiņas augļa smadzenēs un tas var ietekmēt uzvedību. Taču tas nenozīmē, ka šo sieviešu bērni obligāti izdarīs noziegumu. (Diena. – 1999. – 31. marts.)

Pamācoša ir dzīvnieku un putnu spēja savu dzīvi padarīt pievilcīgāku. "*Daudzu ērgļu un klījānu ligzdas ir izgreznotas ar zaļiem skuju vai lapu koku zaļumiem. (...) Iespējams, ka tas ir laulības rituāls. Zaļumi, tā ir apsveikuma zīme, sava veida kāzu velte, kas spalvotos laulātos draugus stimulē centīgi iekārtot ligzdu.*" (Akimuškins I. Dabas untumi. – R., 1989. – 28. lpp.) Dzīvnieki un putni labprātāk uzturas tajās vietās, kur noticis kaut kas patīkams, un izvairās no vietām, kur atgadīties kaut kas sliktas.

Veidojas jaunā – ētiskās atbildības par pasauli ētika. Nepietiek ar kailu kalkulāciju. Svarīgi ir noteikt mēru un mērķi attiecībā pret dabu, pasauli. Ekoloģiskais mērs nav absolūts lielums, bet attiecību lielums starp cilvēku un līdzpasauli. (Sk.: Stükelberger Ch. Umwelt und Entwicklung. Eine sozialetische Orientierung. – Köln, 1997.) Atbildība par esamību, par dzīvību kļūst par cilvēces visu pārējo imperatīvu priekšnosacījumu.

Stratēģiskā atbildība par esamību nākamo paaudžu priekšā prasa, kritiski novērtējot, īstenot dažādus mērķus, idejas, kas palīdzētu cilvēcei pilnvērtīgāk izdzīvot. Antropocentrisms, kura uzmanības centrā ir cilvēks kā visu lietu mērs, palīdzēja veidoties klasiskajai humānisma idejai, liberālai politikai. Daudzas mūsdienu nelaimes ir saistītas ar nepietiekamu uzmanību pret cilvēku. Antropocentrisma vietā veidojas tehnocentrisms, lietu kults, kādas cilvēka dzīves daļas, piemēram, sekss, agresijas u.tml., centrisms.

Biocentrisms atrodas ciešā saistībā ar ekocentrismu, kad prioritāte ir dzīvība un tās eksistēšanai un attīstībai nepieciešamā vide. Biocentrismā ir

dažādi novirzieni, arī tādi, kuri visas dzīvās būtnes raksturo ar vienādu morālo vērtību. Folklorā, nenoliedzot vilka pastāvēšanas tiesības, simpātijas tomēr ir vilka upura – aitas pusē. Cilvēks, protams, nevar mierīgi sadzīvot ar blaktīm, blusām, utīm, lauksaimniekam jāprot apkarot dažādus kaitēkļus, lai pasargātu ražu, visai cilvēcei ir bīstami mēra bacilji. Nozīmīga loma ir cilvēku spējām savu brīvību tā ierobežot, lai viņu brīvība veicinātu dzīvības un veselīgas vides saglabāšanu un attīstību, lai nepazaudētu dabisko dabas un kultūras mijattiecību harmonisko mēru. Biocentriskā un ekocentriskā ētika palīdz pārvarēt antropocentrisko vienpusību un šaurību. To uzdevums ir saglabāt Zemes kopības daudzveidību un stabilitāti, ievērojot pieļaujamās rīcības robežas, kas labvēlīgas izdzīvošanas stratēģijai.

Dažkārt tiek minēta arī patocentriskā (grieķu val. *pathos* – ciešanas) attieksme, kuras nolūks ir ierobežot dzīvo radījumu ciešanas. Bet... ciešanu ierobežošana vai pat maksimāla to samazināšana var kļūt sabiedriskās un individuālās morāles attīstībai bīstama, ja tā tiek izolēta no dzīvības attīstības, vides aizsardzības, ja tā pakļauta baudai, izpriešam par katru cenu. "Dzīvības evaņģēlijā" sacīts: "Izglītošanas darbs nedrīkst izvairīties no ciešanu un nāves problemātikas. Tā ir cilvēka esības daļa. (...) Pat sāpes un ciešanas iemanto jēgu un vērtību, ja tās piedzīvo ciešā saistībā ar dāvētu un gūtu mīlestību." (Pāvesta Jāņa Pāvila II encikliskā vēstule "Dzīvības evaņģēlijs". – R., 1996. – 135. lpp.)

Konrādu Lorencu satrauc jūtu siltuma nāve, kas saistīta ar iespējamu jūtu notrulināšanos tagadējā "komforta" apstākļos. Bez ciešanām nav arī īsta prieka izjūtas. Bīstamu mīkstčaulību var radīt, tiecoties tikai pēc apmierinājuma un izvairoties no nepatīkamā, ciešanām, piemēram, izvēloties no diviem vienlaicīgiem notikumiem – pazīstama cilvēka kāzām un tuva cilvēka bērēm, apmeklēt to, kur varēs gūt vairāk patīkamas izjūtas, nevis redzēt ciešanas. Konrāds Lorencs raksta, ka pati peticīgākā mūsdienu mājsaimniece būtu sašutusi, ja viņai piedāvātu istabu ar tādu apkuri un apgaismojumu, ar tādām gulēšanas un mazgāšanās iespējām, kādas savulaik pilnībā apmierināja slepenpadomnieku Gēti un Veimāras hercogieni Annu Amāliju.

Teocentrisms (grieķu val. *theos* – Dievs), par galveno uzskatot Dieva svētumu, augstāko garīgumu, palīdz veidoties citu centru idejām kā atklātām sistēmām, ar tām pāri stāvošu mērķu meklējumiem.

Interesanta ir holisma (angļu val. *whole* – viss; kopums; vesels; *holy* – svēts) teorija, kad tiek meklēta visaptveroša integrējoša sistēma, kas var ietvert sevī daudzus centrus, arī sistēmu bez centra, veselumu kā mozaīku, kā mūziku (ko nevar īsti pakļaut struktūru analīzei), kas brīvi funkcionē. Holisma jēdziens vieno veselumu un svētumu, materiālo pasauli ar garīgo, lokālo dzīves telpu ar globālo. Tas ir pilnīgāka, visaptveroša skatījuma meklējums, kas dotu iespēju veidot sistēmu, to papildinot, bagātinot ar jaunatklājumiem, veidot tādus ētiskos principus, kas noderētu arī iespējamai pasaulei, kurā būtu ne tikai Zemes, bet arī daudzu Visuma civilizāciju (iespējams, par Zemes civilizāciju un kultūru pāraķu) saskarsme.

IV. Sociālā ētika

Iepriekš raksturojām dabas, sociālo, kultūras un augstāko garīgo vērtību sistēmu kā personības veidotājus, kā parādības, kas izvirza noteiktas savas pastāvēšanas pamatvērtības. Tagad īsumā raksturosīm dažus nozīmīgus sociālās ētikas jautājumus, lai pēc tam aplūkotu ar sociālo dzīvi cieši saistītas ekonomikas, politikas un tiesību morālās problēmas.

Sociālā ētika pēta cilvēku kopīgās dzīves tikumiskās normas un principus gan institucionalizētās, gan neinstitutionalizētās nozarēs, atklāj neizmantotās sociālās iespējas personības attīstībā un labvēlīga morālā klimata radīšanā sabiedrībā, analizē sociālās parādības no morālā viedokļa. Sociālā ētika nosaka arī cilvēka kā indivīda pienākumus pret citiem indivīdiem, pret dažādām sociālām grupām: ģimeni, darba kolektīvu, skolu, valsti, sabiedriskām organizācijām, sabiedrību kopumā. Sociālā ētika cenšas noskaidrot visu, kas notiek ar tikumību un morāli, kad cilvēki atrodas mijiedarbībā cits ar citu un dažādām sociālām grupām, to, kāda loma ir morālei cilvēku socializācijas procesā, kā sociālā vide ietekmē personības un sociālo grupu, sabiedriskās domas attīstību. Sociālā ētika pēta arī vecumu un dzimumu attiecību, profesiju, tautas morāli. Sociālā ētika var iegūt daudz vērtīgu materiālu, arī izmantojot socioloģiskos pētījumus. Taču sabiedrības reālo tikumu konstatēšana šajos pētījumos nav pats būtiskākais sociālās ētikas uzdevums. Vēl nozīmīgāk ir pētīt, kā cilvēkiem un sabiedrībai vajadzētu cilvēciski uzvesties, kā to panākt nemoralizējošā veidā; pēc kādiem ideāliem, vērtībām un uzvedības vajadzētu tiekties, lai starp cilvēkiem, grupām, tautām, nācijām, valstīm, reliģijām valdītu miers, solidaritāte, brīvība un taisnīgums.

1. DZĪVNIĒKU UN CILVĒKU SOCIALITĀTE

Ne tikai cilvēki ir savstarpējā saskarsmē cits ar citu, bet arī augsti attīstīti dzīvnieki atrodas samērā sarežģītās mijattiecībās. Dzīvnieku socialitāte tiek salīdzināta ar cilvēku sabiedrības sākotnējās morāles (protomorāles) trim funkcijām: konkurenci, kooperāciju un komunikāciju. (Sk.: Dehner K. Lust an Moral: die natürliche Sehnsucht nach Werten. – Darmstadt, 1998. – S. 43–49.)

Konkurence vērojama ne tikai cilvēku sabiedrībā. Arī dzīvniekiem ir raksturīga tieksme ieņemt augstāku stāvokli un rangu grupā, iegūt papildu labumus, priekšrocības, izdevīgāku apmešanās vietu. Tiek izmantota agresivitāte, konkurentu iebaidīšana, mērošanās spēkiem, ievērojot sugas izdzīvošanas likumu – nenogalināt. Konkurence stimulē arī individualitātes veidošanos. "Uzvarētāji" parasti ir noteiktas grupas aizstāvji.

Kooperācija ir kopīga darbošanās. Tas jau ir socialitātes mērķis. Kooperācijai var būt visdažādākās formas un visdažādākie uzdevumi.

Komunikācija saistīta ar kompleksu darbības koordinācijas sistēmu, ar informācijas apmaiņu, ar sabiedriskuma nostiprināšanu. Dzīvniekiem ir sava sazināšanās sistēma. Tiek noraidīti, piemēram, briesmu tuvošanās signāli. Pastāv sava veida darba dalīšana. Kā zināms, putnu tēviņi ar dziesmām gan brīdina citus putnus, ka noteiktā teritorija aizņemta, gan perējošai mātītei dod iespēju orientēties, kur atrodas tās aizstāvis un apgādnieks – tēviņš.

Socializēta morāle ir cieši saistīta gan ar konkurenci, gan kooperāciju, gan komunikāciju, pamatojoties uz cilvēku socializētai dzīvei nepieciešamiem morāles pamatlikumiem, it sevišķi taisnīgumu, uzticamību un patiesīgumu, ievērojot humānas morāles pamatnosacījumus: empātijas jūtas pret līdzcilvēkiem, patstāvīgas izlemšanas spēju, kas pasargātu cilvēku no manipulācijas, un sociālu atbildību. (Turpat, 55.–62. lpp.)

Mēs varam meklēt dažādas saiknes starp dzīvnieku un cilvēku socialitāti, ievērojot to kvalitatīvās atšķirības. Profesors Ilmārs Lazovskis savās ārsta pārdomās mēģina atrast to, kas vieno cilvēku kā bioloģisku un sociālu būtni. I. Lazovskis šķir trīs sociālā rakstura īpašības saistībā ar cilvēka izglītības līmeni.

1. *Tiekšanās pēc identitātes*: katrs cilvēks vēlas sevi apliecināt, kaut kā izcelties, atšķirties no citiem gan ar spēku, gan skaistumu, gan izveicību un gudrību. Identitātes pretstats – anonimitāte, vēlme palikt neredzamam, pazust pūlī, bēgt no īstenības, aiziet vientulībā. Nekritiska tieksme pēc identitātes var radīt tās kroplīgas formas, kādas vērojamas diktatoriem, varmākām, despotiem, kas neievēro nekādus morāles principus, parasti arī cenšas veidot anonīmu, pelēku pūli.

2. *Tiekšanās pēc stimulācijas vai pastāvīgas rosināšanas*, lai gūtu apmierinājumu, baudu (garšīgs ēdiens, fizisku kustību prieks, seksuālā bauda, dažādas izpriecas, prieks par padarīto, jaunu zināšanu ieguve). Negatīvā stimulācija saistīta ar alkoholu, cietsirdību, narkomāniju u.c. Stimulācijas tieksmēm pretēja parādība ir vienaldzība pret visu, apātija, vēlēšanās neko nedarīt.

3. *Tieksme pēc drošības*. Cilvēks vēlas justies drošs par savu veselību, iztiku, ģimeni, darbu, nākotni, dabu, būt neapdraudēts tumšā naktī uz ielas. Pretējas ir izteiktas alkas pēc pastāvīgas apdraudētības, kas saistīta ar identitātes apliecinājumu riska situācijās. (Lazovskis I. Par izglītību mūsdienu Latvijā. Ārsta un docētāja pārdomas // Akadēmiskā Dzīve. – 1996/1998. – Nr. 38. – 21.–28. lpp.)

Pētījumi rāda, ka gan dzīvnieki, gan cilvēki grupā uzvedas citādi nekā vienatnē. Pētījumi par dzīvnieku bara reakciju uz dažādiem kairinājumiem, briesmām, klimatu, neparastu vidi, situācijām ļauj dziļāk izprast evolūcijas procesu, cilvēku kolektīvās un personiskās bezapziņas mijattiecības ar apziņā sakņotām morāles parādībām. Arī risinot daudzus ētiskus jautājumus, ir svarīgi gan saistīt cilvēka bioloģisko un sociālo dabu, gan atšķirt tās. Tā,

piemēram, dzimuma attiecību raksturojumā jāprot atšķirt bioloģisko dzimumu (*sex*) no sociālā dzimuma (*gender*), kuram galvenokārt piemērojamas vienlīdzības, taisnīguma u.tml. prasības.

2. KOPDZĪVES ĒTIKA

Sociālo ētiku varam raksturot kā sadzīves ētiku, kad mums ir jāprot sadzīvot ar dažāda dzimuma, vecuma, atšķirīgu profesiju, amatu un dažādas izglītības cilvēkiem, atrodoties grupās ar nereti diezgan dažādu sociālo orientāciju. Darba kolektīvā, studentu grupā mēdz būt vairāku partiju piekritēji, daudzi no viņiem iesaistījušies citās grupās: sportā, mākslinieciskajā pašdarbībā, sabiedriskās organizācijās. Katram cilvēkam ir tuvāki vai tālāki draugi un domubiedri, kas pārstāv dažādas ģimenes un grupas.

Sadzīves ētika ir izteikti praktiska ētika, bet tieši tā mūsdienās izvirza tik daudz grūti risināmu un neskaidru problēmu, ka bez stratēģiskas pieejas un nopietniem teorētiskiem pētījumiem prakse var iestrēgt situatīvismā un morālā relativismā. Sadzīves ētiku plašāk aplūkosim lekciju kursā "Saskarsmes ētika".

Kopdzīves ētika ir sadzīves, saskarsmes ētikas daļa, kas vistiešāk skar dzimumu, laulības un ģimenes attiecības, kad cilvēki veido kopīgo dzīvi, kura vienlaikus ir izteikti socializēta un intīmi individualizēta. Šos jautājumus tuvāk aplūkosim lekciju ciklā "Ētikas vērtības un principi", uzskatot mīlestību, laulību un ģimeni par sevišķi nozīmīgām ētikas vērtībām.

Ģimene ir viena no nozīmīgākajām vērtībām veselīga morālā klimata veidošanai sabiedrībā, no tās ir atkarīga arī tautas nākotne. Pārskatu par kopdzīves ētiku dod Zviedrijas teoloģiskās ētikas un morālpolitikas pētnieka Jorana Beksela raksts "Kopdzīves ētika". (Ētikas dimensijas, 129.–152. lpp.) J. Beksels par kopdzīves ētiku sauc ētiku, "kas skar kopdzīvi starp sievieti un vīrieti, sadzīvi civillaulībā un citus attiecību veidus, šķiršanos un otro laulību, ģimeni un audzināšanu, homoseksuālismu un partnerību", pie tās pieskaitot arī seksualitātes, erotikas, mīlestības, varmācības un prostitūcijas jautājumus. (Turpat, 129., 130. lpp.)

3. RŪPJU UN GĀDĪBAS ĒTIKA

Rūpes un gādība ir svarīga sociālās ētikas iezīme. Plašu pārskatu par aprūpi, ieskaitot vēsturisku apskatu, var gūt Annas Bakas un Karla Grunevalda darbā "Grāmata par aprūpi" (R., 1998). Sociālā ētika atrodas ciešā saistībā ar individuālo ētiku. Rūpes un gādība par citiem nav atraujama no rūpēm un gādības par sevi – gan par savu materiālo labklājību, gan gara attīstību, lai to, ko spēj paveikt pats, neuzkrautu kā papildu pienākumu

cietiem, arī valstij. Pašrūpju jēdziena biogrāfiju, vēsturisko skatījumu, akcentējot rūpes par dvēseli un morālo aspektu, sniedz Latvijā plaši pazīstamais mūsdienu vācu filozofs Vilhelms Šmids darbā "Pašrūpes" (Filosofija: Almanahs. – R., 1988. – nr. 1. – 68.–89. lpp.)

Pašrūpju nepietiekamība ir izteikta postsociālistisko sabiedrību raksturīga iezīme. Ir jāšķir nabadzība, slimības, dažādas nelaimes, kurās ir vainojami sociālie apstākļi, liktenīga sagādīšanās, kas nav atkarīga no cilvēka rīcības un prasmes, no nelabvēlīgas situācijas, ko radījis cilvēks pats gan sev, gan citiem, vienmēr paļaudamies uz to, ka par viņu parūpēsies. Nevēlēšanās mācīties, sevi pilnveidot, jaunībā virzīšanās pa mazāko pretestības ceļu, paļaujoties uz likteņa labvēlību, rada nākamās bezdarbniekus, kas nav sagatavoti kvalitatīvai un konkurētspējīgai darbībai. Nepasargājot jaunatni no alkoholisma un narkomānijas briesmām, sabiedrība rada nākotnei neizbēgamas papildu rūpes un lielus izdevumus. Atcerēsimies, ka daudzu islāma un citu zemju bargie likumi, pret kuriem daudzi protestē it kā cilvēcības, tolerances vārdā, bet patiesībā – noteiktu biznesa virzienu uzplaukuma labā, tomēr gala rezultātā dod ievērojamu labumu noteiktas tautas, nācijas veselīga dzīvesveida nodrošināšanā. Konstantīna Karuļa "Latviešu etimoloģijas vārdnīcā" vārdu *rūpes*, *rūpe* cilme ir saistīta ar vārdu *rupjš*, kas varētu liecināt, ka rūpes ir arī saistītas ar izraušanu no kaut kā rupja, nelabvēlīga.

Rūpju un gādības ētika kā pētījumu objekts lielā mērā attīstījusies pēdējos trīsdesmit gados un it sevišķi feministu sociālajā ētikā. Rūpes un gādība par bērniem, veciem un slimiem cilvēkiem, dzīves pabērniem izsenis vairāk bijusi sieviešu darbības sfēra. (Sk.: Hoglunda A. Feminisma aspekti sociālajā ētikā// Ētikas dimensijas, 97.–126. lpp.) Nav noliedzams, ka ētikas teorētiskās nostādnes ir izstrādājuši galvenokārt vīrieši. Vīrišķais kultūrā vairāk simbolizē prāta, racionalitātes, aktivitātes, spēka, sabiedriskās dzīves nozīmi. Sievietes, nereti atrazdamās pakļautā stāvoklī un tiešā saistībā ar ģimenes dzīvi, spēj bagātināt ētiku ar privātās dzīves, emociju, vājo un neaizsargāto aizstāvēšanas, cilvēku savstarpējo attiecību, rūpju un gādības aspektiem. Reizē ar to arī paplašinās un padziļinās taisnīguma, pienākuma, atbildības un citu jēdzienu izpratne.

Sociālā dzimuma problēmas ētikā kļūst aizvien nozīmīgākas. Piemēram, vēsture, ko apgūst skolās, galvenokārt ir vīriešu vēsture ar daudziem kariem un viņu varonības piemēriem. Pat pasakās, arī dzīvnieku pasakās, dominē vīrieši. Sieviešu dzīves uztverē nav tik izteiktas vajadzības pēc hierarhiskās attiecību veidošanas, nav tik krass objektīvā un subjektīvā, prāta un jūtu, sabiedriskās un ģimenes dzīves pretnostatījums. Šāds sinkrētiskums ir diezgan raksturīga parādība mītiskajā un Austrumu dzīves uztverē.

Aprūpes pētnieki par aprūpes procesam nepieciešamām uzskata zināšanas, pacietību, uzticamību, godīgumu, pazemību, cerību un drosmi. Jārūpējas vairāk ne tikai par katra slimnieka, aprūpes pacienta fizisko, ķermenisko, bet arī garīgo, dvēselisko, savstarpējo attiecību labklājību, vispārējo

un individuālo labklājību saistībā ar dziļāko eksistenciālo būtību, kas sevi iekļauj dzīves piepildījumu, personiskās un sociālās dzīves jēgas jautājumus.

Rūpju, aprūpes ētikas centrā ir cilvēki ar fiziskiem un garīgiem trūkumiem, attīstības traucējumiem: garīgi atpalikušie, cilvēki ar kustību, redzes, dzirdes, runas un valodas traucējumiem. Pasaulē ir ap pusotra miljarda cilvēku, kuriem ir visdažādākie traucējumi vai attīstības nepilnības. Garīgi atpalikuši Eiropā ir 10% bērnu, bet attīstības valstīs – 20–30%. Stipri garīgi atpalikuši Eiropā ir 1% bērnu, bet attīstības valstīs – 10%. (Baka A., Grunvalds K. Grāmata par aprūpi. – R., 1998. – 18. lpp.) Šie fakti ir satraucoši un reizē rāda, ka starp dažādām valstīm var būt pat desmitkārtīga un vēl lielāka atšķirība. Aktīvā aprūpe, kas sevišķi augstu pakāpi sasniegusi Skandināvijas valstīs, iespēju robežās cenšas radīt normālai dzīvei atbilstošus apstākļus.

Runājot par personības attīstības līmeņiem no objekta līdz ģēnijam II nodaļas 4. sadaļā, tika veltīta uzmanība cilvēka radošo potenci atklāšanai, morālai atbildībai par savu spēju attīstību. Rūpju un aprūpes ētika atgādina cilvēka nepieciešamību "nolaisties no saviem augstumiem" un palīdzēt tiem, kas vai nu paši to nespēj, vai arī nav sagatavoti pašrūpei. Sociālie darbinieki, attiecīgais medicīniskais personāls ir tie, kas tiek gatavoti augsti kvalificētai aprūpei, taču ar aprūpes jautājumu praktisku risinājumu saskaras ikviens cilvēks. Kāda topošā sociālā darba veicēja saka: "*Varbūt tieši tāpēc esmu nākusi pasaulē, lai palīdzētu citiem*", atzīstot, ka, lai palīdzētu citiem, ir daudz jāstrādā tieši ar sevi. Cita, jau ar zināmu praktisko pieredzi, apgalvo: "*Cilvēkus vajag mazāk žēlot, vairāk uzmundrināt, tā radot viņos ticību saviem spēkiem.*"

4. SOCIĀLĀS NELAIMES, TO SAMAZINĀŠANAS IESPĒJAS

Sociālās nelaimes veidojas no daudzām individuālām nelaimēm, kas iegūst diezgan masveidīgu raksturu, kam ir ne tikai individuāli, bet arī sociāli cēloņi un sekas. Sociālas nelaimes nav dabas katastrofas (zemestrīces, plūdi, sausumi utt.), ja to izraisīšanā nav vainīga noteikta sabiedrības nolaidība, nelabvēlīga iedarbība uz dabu. Un pretēji – lielais upuru skaits, piemēram, zemestrīcēs var būt saistīts arī ar nekvalitatīvu celtniecību. Badu var izraisīt nemākulīga ekonomiskā politika, ne tikai neraža.

Vēsturiski vistiešāk un biežāk sevi ir pieteikušas trīs parasti savstarpēji saistītas sociālas nelaimes:

- ✓ karī un noziedzības;
- ✓ bads un nabadzība;
- ✓ epidēmijas, slimības.

Pasaule bez šīm nelaimēm izskatītos pavisam citāda. Tikai karos vien neatgriezeniski ir aizgājusi bojā cilvēces kultūras vērtību lielākā daļa. Varētu

iztēloties, kāda izskatītos kaut vai Vecrīga bez karu postījumiem. Tajā pašā laikā pārsteidz arī cilvēku un tautu vitalitāte, spēja izdzīvot visnelabvēlīgākajās situācijās, spēja saglabāt optimismu, vispārcilvēciskas morālās vērtības par spīti visiem bezjēdzību un nelaimju virpuļiem. Kāda neiedomājama rosība bija nepieciešama Latvijā, lai tā atkal kā fēnikss celtos no pelniem un gruvešiem! Kari, bads, epidēmijas cilvēkus nostādīja neparedzētu, grūti prognozējamu notikumu priekšā. Daudzbērnu ģimenes ir bijušas viens no tautu izdzīvošanas nosacījumiem. Taču grūti iedomāties mātes izjūtas, ja līdz 18. gadsimtam dzīves laikā viņām nācās piedzīvot vidēji četrus savu bērnu nāvi. (Autoram personīgi bija pazīstama sieviete, kura pēc Otrā pasaules kara palika viena pati, kaut arī bija laidusi pasaulē vienpadsmit brašus dēlus, – no tiem viens krita kara laukā, citi tika apcietināti un atradās Sibīrijā, citi emigrēja.) Ja pietrūka gaišuma, harmonijas, laimes, tad glābiņu varēja meklēt grūtajā darbā un ikdienas neatliekamajos uzdevumos, kuri neļāva nodoties grūtsirdībai, depresijai, domām par pašnāvību. Palīdzēja arī laimes vīzija, ticība kaut kam augstākam par ikdienas sāpēm un izmisumu.

Cilvēka intensīva fiziska darbība ir lielisks līdzeklis, kas palīdz nelaimēs sublimēties, tām nepadoties. Taču 20. gadsimtā attīstītās valstīs darba sfērā vismaz divdesmitkārt ir samazinājusies fiziskā, bet ievērojami pieaugusi – psihiskā un cilvēku saskarsmes slodze. Jāievēro arī, ka sarežģīta, izsmalcināta sabiedrība, kurai ir augstas pretenzijas, ir viegli ievainojama. Tiek piedāvāti visdažādākie mākslīgie dzīves tonusa uzturētāji. Lai gan 20. gadsimts vēl pārpilns ar kariem, badu, slimībām, tomēr cilvēce ir mācījusies, kā pret šīm nelaimēm cīnīties, kā nepieļaut karu izraisīšanu.

20. gadsimts nāk arī ar jaunām sociālām nelaimēm un vecajām piešķir tādu bīstamību, ka tās var pat iznīcināt visu cilvēci. Atombumbām un ūdeņraža bumbām pievienojušies arī ārkārtīgi bīstami bioloģiskas iedarbības ieroči, parādījušās jaunas slimības, pret kurām cilvēks vēl pagaidām ir bezspēcīgs, piemēram, AIDS. Ir ļoti rūpīgi jāprognozē iespējamās jaunās sociālās nelaimes, kuras mūsdienās vēl ir iedīglī vai arī tā nomaskētas, ka pat atgādina kaut ko izprieclām līdzīgu. Konrāds Lorencs ir brīdinājis no civilizētas cilvēces nāves grēkiem: planētas pārapsūtošanās, dzīves telpas izpostīšanas, neapturamas ražošanas un patēriņa palielināšanās, tradīciju apstākuma, jaunāko un vecāko paaudžu dziļas atsvešināšanās, siltuma mazināšanās cilvēku attiecībās, no tieksmēm pēc tūlītēja apmierinājuma, kas saistīts ar spējas zudumu sekot tālākiem mērķiem, no komforta pielūgsmes, no mīkstčaulības. (Lorencs K. *Civilizētās cilvēces astoņi nāves grēki* // *Alter Ego*. – 1991. – nr.2. – 11.–13. lpp.; 1992. – nr. 1. – 39.–42. lpp.) Konrāds Lorencs saka: *"Kas izvairās no ciešanām, tas atņem sev cilvēciskas dzīves būtisku daļu."* (*Alter Ego*. – 1991. – Febr.)

Cilvēki, izvairoties no grūtībām, var kļūt izlūtināti, atkarīgi no komforta, pazaudēt grūtību pārvarēšanas prieku, var vienkārši eksistēt, kļūstot vienaldzīgi un infantili, notrulinoties jūtās.

Industriāli augsti attīstītās valstīs sevi piesaka jau iepriekš minētā nekrofilija, kad lietu, nedzīvajai pasaulei tiek dota priekšroka pār dzīvo. Tieši augsti attīstītās, bagātās valstīs pieaug pašnāvnieku, šķirto ģimeņu, ģimeņu bez laulības, vientuļo māšu, pamesto bērnu un abortu skaits, rodas arvien jauni noziedzības veidi, biežākas kļūst tādas parādības kā pornogrāfija, depresijas, neirozes, vientulība u.tml. Par sociālo nelaimi vairākos pasaules reģionos kļūst korupcija, mafija, gangsterisms, slepkavības, narkomānija, alkoholisms, azarta spēles, dīkdienība. Pēc dažiem aprēķiniem, no 850 miljoniem Eiropas iedzīvotāju 100 miljoniem draud nāve no smēķēšanas. Laikmeta spožumam līdzās stāv arī tā posts.

Lai spētu samazināt sociālās nelaimes, jāzina to cēloņi. Vēsture ir pārpilna ar kļūdainiem cēloņu meklējumiem. To rāda raganu prāvas, ķeceru dedzināšana, holokausti, fašisms un staļinisms, kuru sekas bija daudzu miljonu nevainīgu cilvēku iznīcināšana. Sociālu nelaimi var izraisīt pat viens cilvēks, ja tā rokās koncentrēta liela vara, paklausīgi izpildītāji un veikli patiesības slēpēji. Patiesu cēloņu atklāšanai ir nepieciešama brīvas kritikas iespēja, arī pētniekam jābūt brīvam brīvā sabiedrībā. Vardarbīgas sabiedrības sistēmas, kas pašas rada sociālās nelaimes, patiesības atklājējus parasti vai nu iznīcina, vai pakļauj vajāšanām.

Bet iespējami arī tādi maldi, kas kādas parādības zināmas negatīvas iezīmes absolutizē. Sociālistopisti parasti galveno sociālo ļaunumu, kas visvairāk degradē arī sabiedrības tikumību, saskatīja privātīpašumā. Daudzām sociālā ļaunuma izpausmēm mēs vēl īsti nespējam atrast cēloņu kompleksu. Nav viennozīmīgas atbildes uz jautājumiem, kāpēc tik daudzi cilvēki paši iet pretī savām nelaimēm un arī rada tās citiem, kāpēc tik maziedarbīga nereti ir apelācija pie cilvēka sirdsapziņas, kādi sociālie pasākumi jāveic, lai samazinātu nabadzību, žūpību, narkomāniju, prostitūciju, pašnāvības, noziedzību, debilo bērnu dzimšanu, kā šīs nelaimes ir savstarpēji saistītas, kādas ir to morālās sekas, vai visu šo parādību, tāpat kā ekoloģiskās krīzes pamatcēlonis nav morālas dabas.

Jau iepriekšminētais T. Detlefsens un R. Dālke grāmatā "Slimības ceļš", skaidrodami nelaimes cēloņus, raksta: "*Lielākoties cilvēki savu nelaimju cēloņus meklē tāpat kā slimību cēloņus. Viņi nevis cenšas atklāt sevī kliezdošus trūkumus, bet meklē tos kaut kur citur. (..) Viena no spilgtākajām viņu īpašībām ir tieksme radušos konfliktus dēvēt par nelaimēm, "iecelt" sevi nelaimju rangā.*" (R., 1997. – 152., 153. lpp.)

Sabiedrībā ir svarīgi analizēt sociālās dzīves dramatiskās sfēras, paugstināta riska situācijas. Vienlaikus cilvēki ir arī jāgatavo tādu dzīves grūtību pārvarēšanai, ar kādām visbiežāk nākas saskarties mūsdienās: tas ir bezdarbs, konkurence, nelaimīga mīlestība u.tml.

Lai pārvarētu sociālās nelaimes, ir svarīgi palīdzēt cilvēkam veiksmīgi tikt galā ar sevis paša kompleksiem, ar konfliktiem cilvēku saskarsmē, ar nelabvēlīgiem apstākļiem. Pirmām kārtām jau pašam cilvēkam jāpaļaujas uz sevi, jo neviens nevar palīdzēt, ja pats necenšas kaut ko darīt. Liela

nozīme ir stiprai ģimenei, jo nelabvēlīga ģimene ir daudzu nelaimju radītāja. Neatsverama loma ir arī draugiem, kolēģiem, valsts institūcijām, sabiedriskām organizācijām: piemēram, vientuļi cilvēki var apvienoties vientuļu cilvēku biedrībā.

5. INDIVIDUĀLĀ UN SOCIĀLĀ CILVĒKU AIZSARDZĪBA

Individuālo un sociālo cilvēku aizsardzību veic valsts, arodbiedrības, privātās firmas un uzņēmumi, pašpārvaldes, dažādas sabiedriskās organizācijas. Būtisks ir jautājums, kā un no kā cilvēku aizsargāt. Daudzu rakstnieku (Raiņa, Tomasa Manna u.c.) izmantotais Bībeles sižets par Jāzepu un viņa brāļiem rāda dzīves gudrību – auglīgos gadus uzkrāt nodrošinājumu neražas gadiem. Pasaulē nereti vērojama divaina parādība – izšķērdība nabadzīgās zemēs un taupīgums turīgās valstīs.

Ikkatram cilvēkam, sociālai grupai, ieskaitot tautu un valsti, ir vēlēšanās tikties pēc zināmas drošības, būt pasargātam no dabas stihijām, sociāliem satricinājumiem, aizsargātam pret slimībām, bezdarbu, zādzībām, ugunsgrēkiem, invaliditāti, nespēku vecumdienās. Tiek izteikta doma, ka sociālās dzīves atvēršanās pirmā pazīme krīzes situācijās ir spēja sevi aizsargāt no destabilizējošām, nelikumīgām parādībām – tādām, kas virzās uz haosu. Sociālā aizsardzība ir sava veida sociālie amortizatori, kas pasargā sabiedrību gan no iekšējām jukām, gan destabilizējošām ārējām ietekmēm.

Rietumu pasaulē no 1960. gada līdz 1975. gadam bija sociālās nodrošināšanas ekstensīvā uzplaukuma laiks, kurā strauji pieauga valsts loma šajā jomā un sociālā palīdzība aptvēra arvien plašākus iedzīvotāju slāņus. Sociālās politikas galvenie rādītāji bija vienveidība, universālums, plašie mērogi.

Pieaugot sociālā nodrošinājuma slodzei un mainoties demogrāfiskajai situācijai, cilvēku gaumei, vajadzībām, rodas jauns sociālās nodrošināšanas princips, kam ir svarīga ētiska nozīme, – nodrošināt cilvēka cienīgu, cilvēcisku dzīvesveidu visā dzīves laikā. Notiek pāreja no centralizētas valsts palīdzības uz pašvaldību, privāto organizāciju palīdzību, uz sociālo pakalpojumu diferencēšanos. Visu pasākumu kopīgais uzdevums ir panākt sabiedrības radošāku, aktīvāku, rosīgāku, bagātāku, pilnvērtīgāku izdzīvošanu. Satrauc arī tas, ka atkarība no valsts palīdzības kļūst par daudzu cilvēku dzīvesveidu, aizstājot agrāko galveno palīgu – ģimeni. Mūsdienās nereti bērni nejūt atbildību par savu vecāku un vecvecāku nenodrošinātību vecumdienās, bet parasti par to vaino valsti vai sabiedrību.

Cilvēku sociālā drošība ir saistīta ar svarīgiem ētiskiem jautājumiem. Laikā, kad materiālo un garīgo vērtību ražotāju īpatsvars sabiedrībā samazinās, jāpanāk, lai savlaicīgi attīstītos perspektīvākas nozares, lai kvalitatīvāks, radošāks un augstāzīgāks būtu darbs un personiskā ieinteresētība maksāt ievērojamus nodokļus. Tas ir sava veida individuālisma savienojums

ar altruismu, jautājums par to cilvēku izjūtām, motivāciju, kuri galvenokārt nodrošina sociālai palīdzībai nepieciešamos līdzekļus.

Nīderlandes zinātnieks Kristiāns Mondens socioloģiju raksturo kā zinātni, kas sniedz ieskatu par to, kā sabiedrībā pārdalīti labklājības elementi. Viņaprāt, socioloģija darbojas trīs pamatjomās: pēta nevienlīdzību, sociālo kohēziju (kā cilvēki integrējas, iesaistās sociālās struktūrās) un institūciju (noteikumu, likumu, organizāciju) rašanos, darbību un pārmaiņas. (Diena. – 1999. – 6. janv.) Šie jautājumi ir tieši saistīti ar sociālo ētiku, piemēram, kā pareizāk sadalīt sociālo palīdzību starp paaudzēm. Var apmierinoši nodrošināt vecumdienas, nerūpējoties par dzimstības pieaugumu, atvēlot nepietiekami daudz līdzekļu izglītībai, tādējādi radot bezcerīgu nākotnes situāciju. Japāna ir spējusi panākt vienu no labākajiem rādītājiem pasaulē dzīves ilguma ziņā, vismazāko bērnu mirstību, saglabājot augstu darba ražīgumu un konkurētspēju, ar cieņu izturoties pret senām tradīcijām un reizē arī apgūstot modernās sabiedrības dzīvesveidu.

Mūsu valstī un arī citās Austrumeiropas valstīs aktuālas ir problēmas, kā panākt, lai valsts rūpes par veciem cilvēkiem nemazinātu ģimenes rūpes un atbildību un neveidotos t.s. "bezdarba un nabadzības slazdi", kad cilvēks labprātāk vēlas saņemt bezdarbnieka pabalstu, nevis zemu algu, labprātāk ubago, nekā to pašu nopelna strādājot, kā ar sociālo palīdzību neatbalstīt tādas amorālas iezīmes kā slinkumu un žūpību (dažs ievērojams daļu pensijas, bezdarbnieka pabalsta iztērē par alkoholiskajiem dzērieniem, pēc tam radot situāciju, ka bez palīdzības no malas nav iespējams izdzīvot), kā stimulēt nepārtrauktu kvalifikācijas celšanu, lai cilvēks pēc iespējas ilgāk sabiedrībā pārsvarā būtu devējs, nevis tikai ņēmējs. Iepriecina, ka veidojas aizvien lielāks sociālo darbinieku slānis. Viņi ir sava veida sociālās pedagogijas un ētikas pārstāvji, kas spēj labvēlīgi ietekmēt sociālās drošības un palīdzības jautājumu risināšanu un ikdienā meklē un rod risinājumu sa-skarsmē ar sociālās dzīves nepilnībām.

6. JAUNAS SOCIĀLĀS ĒTIKAS MEKLĒJUMOS

Pamatdokuments, kas izvirza nepieciešamību pēc jaunas sociālās ētikas, ir *"No atstumtības – uzmanības centrā. Eiropas Padomes Darba grupas sagatavotā ziņojuma par kultūru un attīstību kopsavilkums sakarā ar debatēm par kultūru un attīstību Eiropā"*. (Eiropas Padomes informācijas un dokumentācijas centrs. – R., 1998.)

Jau šī lekciju cikla sākumā tika raksturota nepieciešamība sociālos jautājumus saistīt ar kultūru un augstākām garīgām vērtībām. Arī Ziņojumā īpaši akcentēts, ka kultūra jāpadara par valsts pārvaldes sirdslietu (turpat, 5. lpp.), ka jārada iespējas visiem Eiropas iedzīvotājiem iesaistīties kultūrā (turpat, 75. lpp.), ka Eiropas visvērtīgākie resursi ir tās cilvēki (turpat, 6. lpp.), ka *"tikai jauna sociāla ētika, kas orientētu kultūras organizācijas*

īstenot politiku, kas vērsta uz iesaistīšanu, nevis uz atstumšanu, varēs palīdzēt nodrošināt to, ka kultūra būs pieejama visiem un visi varēs piedalīties kultūras dzīvē" (turpat, 6. lpp.). Lai īstenotu šo aicinājumu, ir nepieciešams skolas pārvērst par kultūrvides centriem, par vietējās sabiedrības kultūras dzīves krustpunktiem, atjaunot dabīgās saites starp mākslu un zinātni, nodrošināt pārkvalificēšanās iespējas visā dzīves laikā (turpat, 7. lpp.). Kultūra šajā dokumentā raksturota kā intelektuālās atjaunotnes un cilvēces attīstības galvenais avots, tā aptver visas tautas dzīvi un tās vērtības. Pašvaldībām vajadzētu ietvert mākslu, saziņas līdzekļus un kultūras mantojumu savās pilsētplānošanas, transporta, vides, ekonomikas, sociālajās un tūrisma veicināšanas programmās un iesaistīt māksliniekus lēmumu pieņemšanas procesā. Izteikta vēlēšanās redzēt "radošas paraugpilsētas" jeb "kultūras pilsētas" (turpat, 73. lpp.). Ziņojumā sacīts: "Ir pienācis laiks veidot jaunu sociālo ētiku, kas uzliktu par pienākumu kultūras organizācijām – kā priekšnoteikumu to subsidēšanai – īstenot savu politiku un praksi pēc tādējiem principiem, lai likvidētu izstumtību, paplašinātu demokrātiju un piedalīšanos kultūras dzīvē un piedāvātu šai jomā visiem vienādas iespējas." (Turpat, 76. lpp.)

Jaunajai sociālajai ētikai jābūt vērsta uz labās pieredzes tūlītēju apzināšanu un izplatīšanu. Ziņojumā konkretizētas to cilvēku grupas, kuras var tikt atstumtas un kurām jāvelta sevišķa uzmanība:

✓ Eiropas vecāka gadagājuma cilvēki. Jāpēta un jāvirza viņu tieksmes (piemēram, vēlēšanos kavēties atmiņās varētu izmantot dzīvesstāstu rakstīšanā, ieskaņošanā, ciltskoka pētišanā), jāpaplašina iespējas apmeklēt teātrus, piedalīties mūzikas un vizuālās mākslas jaunrades studijās. Jāievēro, ka vecu cilvēku gaume nav vienāda un nemainīga, ka ne visi vecie cilvēki vēlas būt pasīvi patērētāji;

✓ neeiropēiskās izcelsmes minoritātes (Latvijā šī ļauzu grupa pagaidām vēl ir samērā neliela);

✓ vietējie iedzīvotāji. Ievērojot viņu dzimtenes izjūtu, svarīgi kultūras dzīvē iesaistīt dažādu tautību cilvēkus, kuri savas kolektīvās atmiņas pētišanā saglabātu kultūru, folkloru, tradīcijas;

✓ trūcīgie iedzīvotāji. Daudzus no kultūras atstumj nabadzība. Kā šiem cilvēkiem apgūt kultūras pieredzi, kā panākt uzticēšanos kultūrai? Tiek norādīts, ka tikai Eiropas Savienības valstīs vien 50 miljoni cilvēku dzīvo zem nabadzības līmeņa. Nepietiekamā pirktspēja ierobežo pieejamību galvenajām kultūras bagātībām;

✓ sabiedrības atstumtie spējīgie cilvēki. Tie var būt, piemēram, invalīdi, kuriem ir grūti apmeklēt koncertus, teātra izrādes, izstādes, dažādus sarīkojumus;

✓ slimnieki un nespējnieki. Ieteicams atbalstīt mākslas popularitāti slimnīcās, nespējnieku namos, pansionātos, ietvert mākslu kā neatņemamu sastāvdaļu ārstniecībā, ciešanu atvieglošanā, it īpaši – bezcerīgiem pacientiem;

✓ ieslodzītie. Jāveicina saskarsme ar kultūru un mākslu ieslodzījuma vietās;

✓ geji un lesbietes (Ziņojumā atzīmēts, ka brīvprātīgi homoseksuālisma akti starp pieaugušajiem dažās Eiropas valstīs atzīti par kriminālnozieģumu);

✓ bezdarbnieki. Mākslai jāpalīdz bezdarbniekiem sociāli integrēties. Viņiem ieteicams piedalīties kvalifikācijas celšanā, apmeklēt par brīvu vai palētinātām cenām kultūras iestādes. (Turpat, 76.–79. lpp.) Ir vispāratzīts, ka cilvēku degradē ne tik daudz bezdarbs, cik bezdarbība. Ekonomiskajā sfērā pastāv zināmi ierobežojumi visu cilvēku iesaistīšanai darbā, bet kultūrā ir visdažādākās iespējas piedalīties gan mākslinieciskajā pašdarbībā, gan dažādos sabiedriskos pasākumos, biedrībās u.tml. Kultūra ir arī glābiņš no personību degradējošas brīvā laika pavadīšanas. Katra jaunieša sagatavošana kulturālai brīvā laika pavadīšanai mūsdienās nav mazāk nozīmīga kā sagatavošana darbam.

Īpaši tiek uzsvērta jaunatnes un sieviešu iesaistīšana daudzveidīgās kultūras jaunrades aktivitātēs, saskarsmē ar mākslu. Jauna ētika nepieciešama, arī lai sargātu un saliedētu Eiropas kultūras mantojumu, nepieļaujot tādu kultūras misijas izmantošanu, kad par galveno mērķi kļūst peļņas un panākumu gūšana. Tiek arī norādīts, ka amerikanizētā pasaules kultūra un angļu valodas ietekme var apdraudēt Eiropas valstu daudzveidīgo kultūru un mākslas bagātības. Kultūrai ir neatsverama loma cilvēku iespēju palielināšanā un sociālā izlīguma sasniegšanā.

Jaunas sociālās ētikas meklējumi saistīti arī ar jaunu komunikācijas sistēmu pieejamību. Svarīgi ir, lai neizveidotos noteiktu cilvēku slānis un pat noteikti reģioni, kuri informācijas ziņā būtu atstumti no pasaules vienotā elektroniskā sakaru tīkla, no sadarbības starp universitātēm, kultūras iestādēm.

Jaunā sociālā ētika sabiedrības jautājumu risināšanu cieši saista ar iedzīvotāju kultūras un izglītības līmeņa paaugstināšanu, pie tam galveno uzmanību veltījot tiem, kuriem ir vismazākās iespējas to īstenot.

Otrs svarīgs dokuments, kas paver stratēģisku skatījumu uz daudzveidīgu sociālās ētikas jautājumu risināšanu, ir *"Mācīšana un mācīšanās – ceļš uz izglītotu sabiedrību. Baltā grāmata par izglītību un apmācību. Eiropas komisija"* (R., 1998). Baltajā grāmatā norādīts, ka kopš 1996. gada devīze Eiropā ir *Mācīšanās visu mūžu*, izglītības pieejamība visā dzīves laikā. (Turpat, 7. lpp.)

Grāmatā raksturoti trīs apvērsuma faktori, kas maina mūsu dzīvesveidu un padara problemātisku mūsu spēju būt šo pārmaiņu noteicējiem.

✓ Informācijas attīstības ietekme pārveido darba raksturu, ražošanas organizācijas pārvaldi, tuvina sistēmas, kurā mācās, un sistēmu, kurā ražo. Internets saved kopā firmas un pētniekus. Pakāpeniski izzūd rutīna, vienveidīgie darba uzdevumi, pieaug darbinieku patstāvība un darbības

dažādība. Ir jāattīsta personiskā orientācijas spēja, jo masveida ražošanas vietā stājas individuālā ražošana. Biedējošs ir risks pazaudēt savu vēsturisko, ģeogrāfisko un kultūras apziņu. (Turpat, 19. lpp.)

✓ Internacionalizācijas ietekme nojauc robežas starp darba tirgiem, brīvi pārvietojas kapitāls, preces, pakalpojumi. Tiek veidotas dažādas programmas izglītības un apmācības sfērā, piemēram, *Erasmus* u.c. Vienlaikus jāīsteno uzdevums kļūt pieejamākiem apkārtējai pasaulei un saglabāt Eiropas (arī katras valsts, tautas) sociālo modeli, jāceļ vispārējais profesionālās kvalifikācijas līmenis, lai nepieaugtu sociālās nedrošības sajūta.

✓ Zinātnes un tehnikas ietekme izmaina ražošanas metodes. Ir svarīgi sekmēt zinātnes un tehnikas kultūras apguvi jau agrīnos skolas gados, noteikt ētikas likumus gan biotehnoloģijā, gan informātikas tehnoloģijā u.c. Paradoksālā veidā zinātnes un tehnikas sasniegumi, kuri dod iespēju ierobežot badu un atsevišķas slimības, cilvēkos izraisa bailes, nemieru. Daudzās Eiropas valstīs risinājums plānots divos – kultūras un ētikas līmeņos. (Turpat, 20. lpp.) Blakus pūlēm, kādas jāveltī katrā valstī zinātniskās un tehniskās kultūras veicināšanā, *"atbildības ētiskajam faktoram jākļūst par pamatzglītības un zinātnes darbinieku mācību programmu neatņemamu sastāvdaļu"*. (Turpat, 21. lpp.)

Baltā grāmata šiem trim apvērsuma faktoriem piedāvā divus risinājumus.

1. Atjaunot vispusīgu zināšanu vērtību. Sabiedrībai nāksies izprast sarežģītas, neprognozējamās, svārstīgas situācijas, kurās cilvēkus appludinās milzīgs visdažādākās informācijas apjoms, dažādas informācijas iespējas. Konflikts var ātri izveidoties starp zinošiem un nezinošiem. *"Vissvarīgākā skolas funkcija ir veidot plašu zināšanu pamatu, sniegt visu, kas nepieciešams, lai aptvertu lietu būtību, spēju saprast un radīt."* (Turpat, 6. lpp.) Eiropiešu kultūras nākotni noteiks spēja iemācīt jauniešiem nemitīgi jautāt, meklēt jaunas atbildes, *"nenodarot jaunumu vispārcilvēciskām vērtībām"*. (Turpat, 23. lpp., pasv. – A. M.) Nozīmīga ir spēja saprast un jaunradīt, spriešanas un lēmumu pieņemšanas spēja, svarīgi arī iepazīt savas saknes, veidot piederības sajūtu, saprast citus. *"Sods, ko sabiedrība maksā par pagātnes aizmiršanu, ir kopīgo atbalsta un atskaites punktu mantojuma zudums."* (Turpat, 24. lpp.)

2. Attīstīt ikviena cilvēka nodarbinātības un ekonomiskās dzīves potenciālu. Šī uzdevuma risināšanai svarīgi ir padarīt augstāko izglītību pieejamu plašam cilvēku lokam visā dzīves laikā. Nozīmīgas kļūst "individuālo iemaņu kartes", kurās fiksētas īpaši iegūtās zināšanas un prasmes visdažādākajās jomās, ieskaitot svešvalodu prasmi. Daudzvalodība (vismaz triju Eiropas Savienības valodu prasme) kļūst par Eiropas identitātes un pilsonības faktoru. *"Uz pamatzināšanu bāzes tiek būvēts katra cilvēka nodarbinātības potenciāls."* (Turpat, 25. lpp.) Mācību procesa galamērķis ir cilvēku pašapziņas un nodarbinātības potenciāla izveide.

Sociālā ētika būs dzīvotspējīga un spēs ietekmēt, ja tā būs vienota ar kultūru, ar dabu un augstākām garīgām vērtībām.

V. Ekonomika un morāle

1. DAŽĀDAS TEORIJAS PAR EKONOMIKAS UN MORĀLES ATTIECĪBĀM

Vārds *ekonomika* cēlies no Sokrata skolnieka Ksenofonta (427–355 pr. Kr.) traktāta par efektīvu vadību kā sava veida mājas zinību, pārvaldi (grieķu val. *oikos* – māja, *oikonomia* – saimniecības vadība). Ksenofonts ar *mājas zinību* hēdonisma garā māca gūt panākumus, peļņu (pret to iebilst Platons), izmantojot noteiktu prasmi, darba dalīšanu. 1615. gadā domātājs A. Monkretjēns ieviesa jēdzienu *politiskā ekonomika* (grieķu val. *polis* – pilsētvalstī organizēta tauta), uzsverot, ka nepieciešami daudzi pasākumi, lai nodrošinātu valsts labklājību.

Interesants darbs, kas saista dzīvnieku pasaules jautājumus ar polit-ekonomijas pamatjēdzieniem un paver iespējas ētiskam skatījumam, ir Šarla Žida "Tautsaimniecības pamatjēdzieni" (R., 1927). Pārskatu par darba un ekonomikas ētiskiem jautājumiem sniedz Upsalas Universitātes ētikas profesors Karls Henriks Grenholms (*Ētikas dimensijas*, 173.–195. lpp.), kurā dotas arī daudzas norādes par literatūru, īpaši – angļu valodā.

Klasiskās politekonomijas dibinātājs Ādams Smits (1723–1790) un viens no spilgtākajiem utilitārisma pārstāvjiem Džons Stjuarts Mills (1806–1873) saistīja ekonomiskos jautājumus ar morālajiem, veidojot arī liberālisma virzienu ekonomikā un politikā. Ievērojamais vācu filozofs un ekonomists Pēters Kozlovskis, raksturojot kapitālisma ētiku, saka: "(..) politiskā ekonomika izveidojās no morālās filozofijas" (pasv. – A. M.), norādot uz tās dibinātāja Ādama Smita darbiem "Pētījums par nāciju bagātības dabu un cēloņiem", "Tikumisko jūtu teorija" (Козловский П. Этика капитализма. Эволюция и общество. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 15.)

Jāatzīmē, ka morālā filozofija, kuras pasniedzējs bija skots Ādams Smits, 18. gadsimtā būtībā aptvēra visas zinātnes par sabiedrību, bet dabas filozofija – zināšanas par dabu, ieskaitot matemātiku. Ā. Smits 17 gadu vecumā ieguva mākslas maģistra grādu, bet 29 gadu vecumā vadīja Glāzgovas Universitātes Morālās filozofijas katedru. Kad Smitam bija 36 gadi, Londonā iznāca viņa grāmata "Tikumisko jūtu teorija" (Smita dzīves laikā tā iznāca sešos izdevumos). Pēc tam Ā. Smits sāka intensīvi nodarboties ar tiesību un politiskās ekonomikas jautājumiem. Viņa darbību 53 gadu vecumā vainago nozīmīgākais sacerējums – "Pētījums par nāciju bagātības raksturu un cēloņiem" (1776), kas piedzīvoja piecus izdevumus autora dzīves laikā.

"Tikumisko jūtu teorijā" Ā. Smits, līdzīgi D. Hjūmam, uzsver morālo vērtību un vērtēšanas atkarību no jūtām, sevišķi akcentējot simpātijas un līdzjūtības jūtas. Pēc viņu domām, svarīga ir līdzjūtīga identifikācija ar citu cilvēku, spēja pārdzīvot cita ciešanas un baudīt cita prieku, cerības. Jūtas palīdz mums citam pret citu izturēties kā pret subjektiem un mazina vai līdzsvaro pretējo – ar ekonomiku saistīto, bagātības tieksmes radīto tendenci izturēties pret cilvēkiem savtīgi, kā pret lietām, līdzekļiem un manipulācijas objektiem.

Ekonomikas un morāles attiecībās tradicionāli iezīmējas divi atšķirīgi viedokļi. Pirmais ir saistīts ar liberālo ekonomisko teoriju, kas sasaucas ar utilitārisma mācību (Ā. Smits, Dž. S. Mills), un akcentē ekonomiskās dzīves saistību ar ētisko. Šo virzienu sauc arī par *attieksmju tradīciju*, kad ekonomiskie jautājumi tiek aplūkoti plašā sociālā skatījumā, ieskaitot politiku, tiesības. Ekonomiskai kārtībai ir jāveicina daudzveidīga individuālās brīvības attīstība, lai pastāvētu dabiskās brīvības kārtība. Personiskās intereses, konkurence, kas nav pretrunā ar taisnīgumu, veicina arī kopīgā labuma sasniegšanu.

Otro tradīciju, ko pārstāv Deivids Rikardo (1772–1823) un daudzi citi ekonomisti, amerikāņu ekonomists un filozofs Amartija Sens nosauc par *inženieru tradīciju*, jo ekonomiskā teorija tiek saistīta ar tehniskām problēmām, ar efektīvāku ekonomisko mērķu īstenošanu, ar racionālu rīcību, norobežojoties no vērtību un ētisko jautājumu risināšanas. Neskatoties uz šī viedokļa zināmu pārsvaru, pēdējās desmitgadēs tomēr aizvien vairāk tiek atzīts, ka plašākā un perspektīvā skatījumā ekonomika nevar veiksmīgi attīstīties, ignorējot morāli. Ekonomika kļūst ražīgāka, ja maksimāli tiks ievēroti ētiskie principi. Ne tikai ekoloģisko, bet arī ekonomisko krīžu cēloņi ir morālie faktori. Grūti atrast tādu ekonomisku jautājumu, kas nebūtu saistīts ar morāli. Darbs un bezdarbs, darba dalīšana, alga, īpašums, budžeta sadale, darba ražīgums, profesionalitāte, pārdevēja un pircēja attiecības un tamlīdzīgas problēmas cieši savijas ar taisnīguma, pienākuma, personības attīstības, brīvības, tiesību, atbildības, sirdsapziņas, goda un cieņas, dzīves jēgas jautājumiem. Svarīgi ir arī atzīmēt, ka morāles sākotne ir cieši saistīta ar ekonomiku. Jēdziens *labums* kā vispārsocioloģiska un ekonomiska kategorija ir tā, no kuras izriet jēdziens *labais* kā ētiska kategorija.

Parasti mēs studējam Rietumu ekonomistu un ētikas pārstāvju uzskatus. Taču daudz vērtīgu atziņu var rast arī Austrumu mācībās. Īpatnēji, piemēram, ir *budistu uzskati*, tiem liela nozīme vairāku *zaļās ekonomikas* pamatkonceptu izstrādē. Budisti ekonomiku cieši saista ar pareizu dzīvesveidu. Pēc viņu domām, civilizācijas būtība ir nevis vajadzību vairošanā, bet cilvēka rakstura attīrīšanā. Nozīmīgu lomu cilvēku rakstura veidošanā viņi piešķir darbam, kas ir brīvs, nepazemo cilvēka cieņu, ir pareizi organizēts un kura rezultātā tiek ražotas preces un pakalpojumi cilvēka cienīgai eksistencei, dod viņam iespējas izmantot un attīstīt savas spējas, pārvarēt ego-centrismu, strādājot kopā ar citiem. Budisti par labu atzīst nodarbinātību, jo

darbs ir pamats personības attīstībai un vērtību sistēmas veidošanai. Darbs un brīvais laiks papildina vienu un to pašu procesu. Saskaņā ar budistu mācību sievietēm – jaunām mātēm strādāt, kad bērni atstāti savā vaļā, ir neekonomiski. Arī kvalificētu darbinieku nodarbināšana mazkvalificētā darbā nav ekonomiska. Budistu vadmotīvs ir vienkāršība un nevardarbība, viņu aicinājums – *pārstāj darīt jaunu, centies darīt labu!* Viņi uzskata, ka godbijīgi un nevardarbīgi jāizturas pret justspējīgām būtnēm, pret kokiem. Budas sekotājam ik pārgadus jāiestāda koks un jā rūpējas par tā iesaņķošanu. Ļoti taupīgi jālieto neatjaunojamie resursi (ogles, nafta), izejvielas, jācenšas pēc iespējas iztikt ar vietējiem resursiem. Atzīmēsim, ka pēdējā laikā pasaulē ievēriību pelna uzdevums radīt bezatkritumu ražošanu. Budisma loģikā par ačgārnu tiek uzskatīta preču vērtēšana augstāk par cilvēku un patēriņa vērtēšana augstāk par radošu darbību. (Šūmahers E. F. Budistu ekonomika//Elpa. – 1991. – 21. janv.)

2. EKONOMISKĀS SISTĒMAS ĒTISKUMS

Ir diezgan grūti spriest par kritērijiem, kas ļautu vienu ekonomisko sistēmu atzīt par tikumiskāku nekā citu. Lekciju kursā "Kas ir ētika" tika raksturotas morālā progresa iezīmes. (Milts A. *Ētika. Kas ir ētika*, 35. lpp.) Tās noder arī morāles lomas raksturošanai.

Noteikta ekonomiskā sistēma nosaka mazāku vai lielāku izvēles iespēju daudziumu miljoniem cilvēku, viņu dzīvesveidu. Liela nozīme ir tam, vai pati sistēma ir izveidojusies kā noteikta vēsturiskā laikmeta dabiska nepieciešamība. Tā, piemēram, tiek apšaubīts sociālistiskās sistēmas līdzšinējās pastāvēšanas dabiskums, objektīvā nepieciešamība. "*Komunisms sevi parādīja kā sevišķi slimīgu apkārtceļu uz kapitālismu.*" (Козловский П. *Этика капитализма*. – С. 12.) Komunisms, iespējams, ir pirmā plaša apmēra sistēma, kas veidota mākslīgi. Tā ievērojami samazināja tikumības attīstībai tik nepieciešamo personības brīvas izvēles iespēju. Šīs sistēmas īstenošana līdz šim ir prasījusi desmitiem miljonu cilvēku dzīvības. Sasniegumi tika gūti par pārāk dārgu cenu. No ētiskā viedokļa ir svarīgi noteiktu ekonomisko sistēmu raksturot vienotībā ar tās politiku un tiesībām, sevišķi ar varas un īpašuma mijiedarbību, ar tās attiecībām ar citām sistēmām (sociālisms tika raksturots kā kapitālisma kapracis).

Pētniekiem paveras plašs darbalauks – analizēt pirmatnējo bezpersonisko kolektīvismu un verdzības iekārtu, kurā līdz minimumam bija samazinātas vergu brīvas izvēles iespējas. Hēgelis verdzību uzskatīja par pārejas pakāpi no cilvēka kā dabas būtnes uz tikumības stāvokli. Verdzībā netiesiskums vēl nepieciešami pastāv kā tiesiskums, parādot, ka cilvēks kā garīga un brīva būtne nevar būt vergs. (Гегель Г. *Философия права*. – М., 1990. – С. 114.) Dzimtībūnieciskās iekārtas radīto morāli spilgti parādījis Garlībs Merķelis (1769–1850) darbā "Latvieši".

Mūsdienās vislielākās diskusijas, pat konfrontācijas notiek par kapitālisma un sociālisma (komunisma) sistēmu vērtējumu, ņemot vērā daudzus viedokļus, arī morālo. Peters Kozlovskis kapitālismu kā ekonomisku iekārtu raksturo, izmantojot trīs būtiskas struktūras iezīmes: "(..) privātīpašums, maksimālais ienākums un derīgums kā saimniecības mērķis un saimnieciskās darbības koordinēšana ar tirgus un cenu sistēmas palīdzību." (Kozlovskij П. Этика капитализма, с. 18.) Attīstība kapitālisma virzienā ir izteikta ar saimniecības autonomizāciju, kas individualizē, subjektivizē un racionalizē Eiropas garu, atbrīvo to no daudzām politiskām, sociālām un reliģiskām pakļautības normām un saistībām. Brīvu indivīdu sabiedrība atsevišķam tās loceklim izvirza milzīgas morālas prasības. Ādams Smits brīdināja no pārmērīgas valsts iejaukšanās ekonomikā, jo tā var vairot ļauno. Peters Kozlovskis uzskata, ka brīvais tirgus paver iespējas ne tikai patērētāju brīvībai, bet arī ražotāju jaunradei un darbībai vispār. (Turpat, 64. lpp.) Viņš arī necenšas izskaistināt tirgus reālo īstenību un citē Baumola paradoksālo atzinumu: "Nežēlīgs tirgus ir labākais patērētāja draugs." (Turpat, 49. lpp.)

Par pusaudžu un jauniešu darbības un izvēles iespējām kapitālisma, sociālisma un jaukta veida sociālajās sistēmās ieteicams lasīt Karla Hesa grāmatā "Kapitālisms puikām un meitenēm. Kā kļūt par sava likteņa saimnieku". (R., 1994. – 18.–31. u.c. lpp.)

Sociālistiskā sistēma lepojas ar to, ka ir likvidēts galvenais jaunuma cēlonis (pēc tās ideologu uzskatiem) – privātīpašums, ka ir radīts sabiedriskais, kolektīvais īpašums, kas paverot iespēju izskaust vai ievērojami samazināt egoismu, savtīgumu, sabiedrības atomizāciju, kas likvidējot lielo netaisnību – ekspluatāciju, bezdarbu, kapitāla un darba pretnostatījumu. Taču būtiski ir, kā tas tiek sasniegts. Privātīpašuma likvidācija jau ir valstiska mēroga noziegums. Pirmā komunistiskās morāles vēsturiskā forma ir proletariāta revolucionārā morāle, kas, kā to norāda Ļeņins, "ir pilnīgi pakļauta proletariāta šķiru cīņas interesēm" (Raksti, 31. sēj., 252. lpp.). Tā "kalpo vecās ekspluatatoru šķiras sagraušanai un visu darbaļaužu apvienošanai ap proletariātu." (Turpat, 253. lpp.) Tiek norādīts, ka tieši cīņā par savām tiesībām "strādnieku šķira reizē ar to ceļas gan morāli, gan garīgi, gan politiski." (Turpat, 18. sēj., 65. lpp.) Ļeņins arī norādīja, ka zemniekam kā preču ražotājam "tikumība" dibināta uz rubli, ko viņš cenšas iegūt, izmantojot dažādas viltības. Tuvāk par kapitālisma un komunisma sistēmas morālo raksturojumu no marksisma ideoloģijas viedokļa sk.: "Ētikas vārdnīca" (R., 1987), nodaļas "Buržuāziskā morāle" un "Komunistiskā morāle".

Ir svarīgi radīt tādu ekonomiku, 1) kurai pastāvot cilvēks vairāk nopelnītu godīgā, nevis negodīgā ceļā un blēdīties būtu ekonomiski neizdevīgi; 2) kurā saimnieciskā dzīve būtu līdzeklis, nodrošinājums personības, sabiedrības labklājības, kultūras un garīguma attīstībai, tālākai izaugsmei; 3) lai cilvēki ekonomiskajā darbībā iemantotu līdzcilvēku un sabiedrības cieņu, "uzticības kapitālu" (būtu nepieciešams analizēt, kura ekonomiskā sistēma ir cilvēka un sabiedrības cieņai atbilstošāka); 4) lai ekonomiskās intereses un vajadzības ar savu situatīvo raksturu nepārņemtu cilvēku pilnīgi savā varā, lai

cilvēks un sabiedrība saglabātu spēju dzīves ikdienu saistīt ar stratēģisko, pārindividuālo, vispārcilvēcisko skatījumu un darbību; 5) kura būtu ekoloģiski labāka, racionālāka, taupīgāka, kvalitatīvāka, taisnīgāka, demokrātiskāka, brīvāka, kurā mazāk būtu jālieto piespiedu spēks, kura labāk nodrošinātu sabiedrības izdzīvošanu nākotnē.

Kapitālisms nebūt nav morāli ideāla sistēma, taču tā līdz šim ir bijusi atvērta dažādu viedokļu disputam un indivīda un sabiedrības meklējumiem. Multimiljonārs Henrijs Fords ir teicis, ka kapitālisma augstākā jēga ir nevis pelnīt pēc iespējas vairāk naudas, bet pelnīt naudu, lai arvien vairāk uzlabotu dzīvi.

To, kādai jābūt ekonomiskai sistēmai, lai tā atbilstu patiesi cilvēcīgai dzīvei, izklāsta Upsalas Universitātes ētikas profesors Karls Henriks Grenholms rakstā "Darbs un ekonomika" (Ētikas dimensijas, 189.–193. lpp.), ar tiem var iepazīties arī vācu filozofa, sociologa, vēsturnieka un ekonomista Maksa Vēbera (1864–1920) grāmatā "Protestantu ētika un kapitālisma gars".

Asu kapitālisma kritiku sniedz pazīstamais finansists un filantrops Džordžs Soross (1930). (Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. – М., 1999.) Bet, neskatoties uz kapitālisma trūkumiem un nepilnībām, Dž. Soross uzskata, ka Marksa zaļes pret kapitālismu ir sliktākas nekā pati slimība. (Turpat, 24. lpp.)

Soross norāda, ka ekonomiskās vērtības ir nepietiekamas, lai uzturētu sabiedrības eksistenci. (Turpat, 51. lpp.) Jāprot atšķirt naudas tirgus vērtības no īstām vērtībām, kuras pelna cieņu pašas par sevi neatkarīgi no tā, vai tās dominē sabiedrībā. (Turpat, 231. lpp.) Nedrīkst ignorēt morālos, politiskos un sociālos apsvērumus, risinot ekonomiskās problēmas. (Turpat, 215. lpp.)

Prāvests Ārvaldis Andrejs Brumanis ekonomikas jautājumus ir skaidrojis no kristietības un ētikas viedokļa, balstoties uz tās autoritatīvām atziņām. *"Viens no ekonomiskās ētikas pamatprincipiem ir aksioma, ka cilvēks ir visas saimnieciski sociālās dzīves autors, viduspunkts un mērķis (...) un ka darbs ir svarīgāks par kapitālu. (...) Ekonomika nav vienīgais, ne arī augstākais cilvēka mērķis, bet tai ir jāiesaistās visas dzīves kopsakarībā. (...) Augstāk par ekonomiku vērtējama cilvēka cieņa un brīvība, laulība un ģimene, reliģija un tikumība, kultūras vērtības un beidzot visu lietu galējais mērķis Dievs. Ekonomikas uzdevums nav tik daudz vairot laicīgos labumus, kā radīt cilvēciskās un it īpaši sabiedriskās vērtības."* (Brumanis Ā. A. Kristīgās sabiedrības mācība. – Rīgas Metropolijas kūrīja, 1994. – 89., 91. lpp.)

3. UZŅĒMĒJDARBĪBAS (BIZNESA) ĒTIKA

Uzņēmējdarbība (angļu val. *business* – nodarbošanās, profesija, darījums, komercija, pienākums, tiesības) ietver sevī gan brīvo uzņēmējdarbību, gan komercdarbību un komerciju, gan kapitālisma peļņas, gan naudas darījumus, "naudas taisīšanu", gan cilvēka aktivitāti, personības iniciatīvu. Daudziem tā ir iztikas avots.

Par uzņēmējdarbības ētikas būtību, uzdevumiem, brīvības un atbildības, patiesības un melu, taisnīguma, uzņēmuma kultūras un ētikas jautājumiem, par dažādu situāciju analīzi uzņēmējdarbībā ieteicams iepazīties Tehniskās universitātes pasniedzējas Intas Rogenbukas grāmatā "Uzņēmējdarbības ētika" (R., 1999).

"Uzņēmējdarbības ētika" aplūko tikumisko praksi, kāda uzkrāta uzņēmējdarbībā, komercdarījumos, un tās morālās prasības, kas nepieciešamas, lai godīgākas, taisnīgākas un savstarpēji sabalansētākas un izdevīgākas būtu attiecības gan pašā uzņēmumā, gan starp uzņēmumiem, gan starp biznesu un valsti, biznesu un sabiedrību. Darbinieku atbildība, sirdsapziņa, godīgums darbojas efektīvāk par likumu. Uzņēmējdarbību uzskata par sarežģītu mākslu, kas prasa iztēli, fantāziju, novatorismu, arī par nepārtrauktu mācīšanos, kad eksāmeni jākārt katru dienu. Te svarīgi nošķirt to morāles pragmatisko, utilitāro pusi, kas pieļauj dažādus kompromisus, diplomātiju, no tās morāles, kas nav pērkama un pārdodama, lai pati personība, sirdsapziņa nepārvērstos par lietu, precī, manipulācijas objektu. Kompromisam, tolerancei ir savas robežas, kuras pārkāpjot tikums kļūst par nelietības kalpu.

Ir trīs tipiskas pieejas uzņēmējdarbības un morāles daudzveidīgajām attiecībām: 1) izteikti mantkārīgi savtīga pieeja (bez ētikas), 2) instrumentāla pieeja, 3) ētikas normu atzišana un ievērošana.

Uzņēmējdarbība *bez ētikas* nekādi nav iespējama. Pat gangsterisma, laupītāju, mafiju, noziedzīgu bandu savstarpējās attiecībās valda kaut minimāls taisnīgums, paļaušanās uz solījumiem, savstarpēja uzticēšanās.

Izteikti mantkārīgi savtīgai pieejai ir raksturīga tieksme gūt maksimālu peļņu, izmantojot visus iespējamus līdzekļus, slēdzot darījumus kaut vai ar pašu sātanu. Kā zināms, vislielāko peļņu var gūt narkotiku un ieroču biznesā, kaut arī tas saistīts ar lielu risku. Pornogrāfija, prostitūcija, tirdzniecība ar bērniem, pasūtījuma slepkavības arī kļūst par sava veida biznesu. Viltotas, nekvalitatīvas, veselībai kaitīgas produkcijas piedāvājumi ar melīgas reklāmas palīdzību, fiktīvu firmu organizēšana, krāpšana un melošana arī ir darījumi bez ētikas.

Šeldons S. Steinbergs un Dāvids T. Osterns grāmatā "Valdība, ētika un vadītāji. Valsts sektora ētisko dilemmu risināšanas rokasgrāmata" (R., 1994) sīki aplūko korumpēto rīcības modeli. Nereti tie ir valsts darbinieki, kas par noteiktu atlīdzību palīdz veikt biznesa darījumus, tiesiski un morāli ir apšaubāmi. Korumpētie bez ētikas rada kavēkļus labam darbam, patiesai un atklātai domu apmaiņai, ierobežo citu cilvēku attīstību, sabiedrisko devumu, lieto varu ar autoritāriem, piespiedu paņēmieniem, rada negodīgu sacensību, neievēro likumus, cilvēciskās tiesības vai arī tās izmanto demagoģiski. Viņi nehumāni kārt darījumus, izšķērdē cilvēku, dabas, finanšu, materiālos resursus, izvairās no atbildības, nemēģina risināt problēmas, kas interesē sabiedrību, darbojas šauras grupas interesēs, sekmē dzīvesveida "cilvēks cilvēkam zvērs" attīstību. (Turpat, 76–83. lpp.) Neviena valsts, sabiedrība

nevar kļūt turīga, ja sāk dominēt pragmatiskie apsvērumi bez ētikas. Nav noliedzams, ka uz amorālu biznesu destruktīvi iedarbojas morāle. Krievu satīriķis M. Saltikovs-Ščedrins stāstā "Pazudusi sirdsapziņa" parāda, kāpēc tik daudziem ir izdevīgi tikt vaļā no sirdsapziņas, jo tad "veiklāk varēja aizšaut otram kāju priekšā, ērtāk kļuva lišķēt, uz vēdera list, krāpt, tenkot, apmelot". (Izlase. – R., 1947. – 216. lpp.) Pamodusies sirdsapziņa čukst krodziniekam, ka ļoti nejauki ir apdzirdīt nabaga ļautiņus, ka "krogus būšanā sirdsapziņa nepavisam nav tāds patīkams ieguvums". (Turpat, 220. lpp.)

Tie, kas uzņēmējdarbībā ētikai ierāda tikai līdzekļa, instrumenta lomu, atzīst relatīvu, situatīvu ētiku daudzu praktisku jautājumu risināšanai: etiķetes ievērošanā, draudzīgāku darbinieku attiecību veidošanā, tolerantā attieksmē pret konkurējošām firmām, labā apkalpošanas kultūrā. Ētika kļūst par līdzekli, kas derīgs tad, ja dod lielāku peļņu, ja ir kā piedeva, papildinājums veiksmīgākai, civilizētākai konkurences cīņai, uzticības iemantošanai, darbinieku atbildības līmeņa paaugstināšanai.

Ētiskais bizness – šāds vārdu savienojums daudziem šķiet dīvains. ASV slavenās finanšu grupas dibinātājs Dž. D. Rokfellers uzskatīja, ka pats būtiskākais un galvenais panākumu nosacījums ir obligāti veidot godīgu uzņēmējdarbību, jo bez tās nevar būt ilgstošu panākumu un godīga darbība ir vienīgais veids, kas iedveš uzticību uzņēmumam. Uzticība ir kapitāls, ko jācenšas iegūt. Nauda, ko iegūst bez cilvēciska darba, bieži vērsas pret pašu cilvēku. Rokfellers tikumību saprata kā godīgu darbu, kā saprātīgu lietu izgatavošanu vislabākajā kvalitātē, kā laba darīšanas gudrību, kā spēju lūkoties uz dzīvi ar plašu un tālredzīgu skatu. Cits biznesa pīlārs – Henrijs Fords aicināja uzņēmējdarbības dzīvi balstīt uz ekonomisko zinātņi un uz sociālo tikumību. Negodīgie reti ir veiksminieki, agri vai vēlu tie "ievelas bezdibeni". Bizness nav spekulācija, bet darbs, alkatība ir tuvredzīga. (Бизнес. – 1993. – № 2. – С. 35.–36.)

Uzņēmējdarbības ētiku mēdz raksturot kā kalpošanu citiem cilvēkiem, sagādājot viņiem jūtamus labumus un saņemot par to ienākumus, kas atbilstoši ieguldījumiem, un paliekot morāles ietvaros.

Morālie likumi parasti ir daudz efektīvāki nekā tiesiskie likumi, jo tie darbojas ar iekšējo pārliecību, motivāciju, vērtību sistēmu. Ja uzņēmējs redz cilvēkos tikai iespējamo ienākumu avotu, uztver cilvēku kā lietu, tad arī pats nav pasargāts no pārvēršanās par "naudas taisīšanas" objektu. Ja darbinieks pret klientu nav spējīgs izturēties kā pret unikālu personību, tad iespējama ātrāka atsvešināšanās, bezpersoniskas atmosfēras veidošanās. "Sony" firma prasa no saviem darbiniekiem ievērot visaugstākās ētikas normas gan darbā, gan ārpus tā. "Coca Cola" kompānijas darbiniekiem jāievēro Lietišķās uzvedības kodekss, kurā godīgums, nevainojama reputācija ir pati par sevi saprotama lieta, "kukuļi" nekādā gadījumā nav pieļaujami. Darbiniekiem ir jāievēro arī tās zemes prasības, kurā kompānija darbojas. Vairākās tirdzniecības kompānijās pastāv prasība, ka katram pircējam ir tiesības uz pašu labāko apkalpošanu un darbiniekiem jāpanāk pilnība visur,

kur viņi darbojas. Musulmaņu zemēs goda kodekss noteikts svētajā grāmatā Korānā (VI gs.). Tajā ir, piemēram, augļošanas aizliegums. Rietumos uzņēmumu kodeksi tiek praktizēti jau no 1913. gada. (Sk.: Мойсеев Р. Н. Международные этические нормы и психология делового общения. – Воронеж, 1997.)

Rietumu pasaulē populāri ir kļuvuši kursi visiem firmu darbiniekiem biznesa ētikā un etiķetē. Biznesa ētikas kodeksu tipiskākās prasības ir šādas: izturēties ar cieņu pret visiem, būt godīgam, taisnīgam, racionāli un saprātīgi izmantot talantu, laiku, līdzekļus, nepārtraukti rūpēties par kvalifikācijas paaugstināšanu, nekaitēt citiem, uzmanīgi izturēties pret savas un citu zemju kultūras tradīcijām, ievērot konfidencialitāti, neizpaust klientu noslēpumus, augstu vērtēt cilvēku un viņa tiesības. Sevišķi tiek akcentēta kompetence, objektivitāte un godīgums. Ir svarīgi pierādīt, ka godīgums uzņēmējdarbībā var izpausties dažādos veidos un ir saistāms ar praktisko darbu un tā materiāliem un morāliem rezultātiem.

Uzņēmējs Normunds Skauģis, kura dažādās maizes šķirnes ir iecienītas Latvijā un ārpus tās, saka: *"Es arī saviem darbiniekiem mācu, ka maizes cepšana nav tikai darbs vien. (..) Šāds tāds cilvēks nevar nodarboties ar maizes cepšanu. Tas ir atbildīgs process. Cilvēkiem jāpiemīt izturībai, jādzīvo tai lietai līdzī, jāiedziļinās katrā procesā. (..) Latvieši maizi uzlabojuši visu šo gadsimtu laikā, atraduši tās vērtības, kuras tur ir. (..) Pamatvērtības ir cilvēks un godīgums. (..) Jaunās biznesa pasaules pamats ir godīgums. Ja uz jums var paļauties, tad jūs cienīs."* (Skauģis N. Biznesu skatām caur latviešu pamatvērtībām//Lauku Avīze. – 1998. – 3. nov.)

Uzņēmumu un firmu vadītāji, kas savās attieksmēs pret konkurentiem ignorē morāli, nereti atgriezeniski piedzīvo savu darbinieku līdzīgu izturēšanos. Pētījumi rāda, ka uzņēmumu apzagšanu, dažādu kaitēšanu vairākumā gadījumu veic paši darbinieki. Bankrotu ne vienmēr izraisa konkurenti, bet gan pašu darbinieku nevižīgā un noziedzīgā darbība.

Uzņēmējdarbība ceļ savu autoritāti un iemanto cieņu, ne tikai ražojot kvalitatīvu produkciju un priekšzīmīgi apkalpojot, bet arī veicot un organizējot kultūras un dažādus sociālus, labdarības pasākumus. Pasaulē un arī Latvijā ir plaši pazīstama finansista Dž. Sorosa fonda palīdzība visdažādāko kultūras pasākumu atbalstīšanā, "Sony" firmas prezidents Ibuka ir slavens ar talantīgu bērnu attīstības programmu. Viņa grāmata "Pēc trīs jau par vēlu" dod vērtīgus padomus vecākiem un audzinātājiem, kā vēltīt īpašu uzmanību bērnu attīstībai pirmajos dzīvības gados. Tiek ieteikts sākt vijoļspēles apmācību jau triju gadu vecumā, lai veidotu ne tikai izcilus mūziķus, bet arī cilvēkus, kas prasmīgi spēj vadīt sevi un citus, kas savlaicīgi iemācās organizēt savu darbu un dzīvi. Ir uzņēmēji, kuri ir dibinājuši augstskolas, uzcēluši skolas, baznīcas, sporta pilis, atbalstījuši laikrakstu un grāmatu izdošanu. Var būt, ka labdarība ir viena no labākajām reklāmām. Ja atrastos uzņēmēji, kas palīdzētu uzcelt Latvijā Gaismas pili – Nacionālo bibliotēku, viņu slava nezustu gadsimtos. Latvijas Universitāte ir pateicīga būvuzņēmējam,

namīpašniekam, filantropam Kristapam Morbergam (1844–1928). Viņš ar neapraktāmu centību, nenogurdināmu izturību un taupīgumu kļuva Latvijas bagātākais cilvēks. Viņš uzskatīja, ka dziļas zināšanas ir nepieciešamas tautas labklājības sasniegšanai. K. Morbergs savus īpašumus novēlēja Latvijas Universitātei.

Pamācošs ir stāsts par vienu no pasaules lielākajiem tirgotājiem. Jau nībā viņš pazaudējis māti, darbu un pajumti. Reiz aukstā ziemā tirgotājs ierauga lombardā ieroci un par pēdējo naudu nolemj to nopirkt, lai atvadītos no dzīves. Tā kā nākamais tirgotājs šaubās, ilgi staigādams, ir nosalis, viņš iegriežas bibliotēkā sasildīties un tur iegrimst grāmatās. Vēlāk tirgotājs pats nodarbojas ar rakstīšanu, iekārtojas apdrošināšanas firmā, satiek mīlošu sievieti. Šis cilvēks veido uzņēmēja rokasgrāmatu, kurā iesaka ar mīlestību sagaidīt katru dienu, būt neatlaidīgam, valdīt pār sevi, savām emocijām, būt sevis saimniekam.

Analizējot daudzas uzņēmējdarbības neveiksmes, parasti tiek meklēti to cēloņi. Izrādās, ka starp tiem nozīmīga vieta ir pārāk lielai peļņas kārei, alkātībai, situatīvam skatījumam, nākotnes izredžu upurēšanai. Ekonomiskās izaugsmes šķērslis ir arī uzticības trūkums, egoistiskas intereses, izšķērdība, kas nereti atrodas ciešā saistībā ar skopulību (pārāk zems atalgojums darbiniekiem nereti rada zaudējumus). Ir paruna, ka skopais maksā dubulti. Aizvien nozīmīgāku vietu uzņēmējdarbībā ieņem darbinieku motivācija, vērtību sistēma. Varam iedomāties, kādu vērtību hierarhiju darbiniekos veido negodīgs bizness.

Voldemārs Reiznieks plašā darbā "Saimnieks, darbs un vērtības" (R., 1937) raksta, ka ekonomiskās dzīves centrālā persona ir saimnieks kā gara vērtību pārstāvis, kurš rūpējas par vērtību saglabāšanu, radošu garu, izgudrojumiem, prot taupīt laiku, veidot saimi, kuram ir drosme, ticība un gudrība. Turpretī kungs vēlas reprezentēties, izcelties, "lustēties", bet nevēlas ne pūlēties, ne veidot jaunu dzīvi. Saimnieks ir radītājs, kungs – tērētājs. Par saimnieku sevi jāveido no mazām dienām. Grūtākais uzdevums ir būt saimniekam pašam pār sevi, pār saviem nelāgajiem ieradumiem, savām vājībām. Piezīmēsim, ka šis uzdevums jau izteikts pirms 2500 gadiem Konfūcija mācībā Senajā Ķīnā.

4. ĪPAŠUMS, NAUDA UN MORĀLE

Īpašums ir tas, uz ko pastāv pilnīgas pārvaldes, lietošanas un rīcības tiesības; manta, kas kādam pieder. (Latviešu valodas vārdnīca. – R., 1987. – 298. lpp.) Hēgelis īpašumu raksturo kā pirmo brīvības veidu, ar ko tiek noņemta personības kailā subjektivitāte. Bet brīvības realitāte, kas izteikta tikai ārējā priekšmetā, ir muļķīgā realitāte, tas, ko Ērihs Fromms raksturo kā personības piederēšanas, ne tapšanas realitāti. Svarīgi ir tas, cik taisnīgi īpašums iegūts un sadalīts, kā darbs savienots ar īpašumu, kā tas saistīts

ar gribu, ar līgumu atbilstību brīvībai, ar vispārējo labumu un derīgumu. Verdžības iekārtā un daļēji arī dzimtbūtniecībā vergi un dzimtcilvēki kļūst par pilnīgu vai daļēju valdnieka īpašumu. Vergs pieder cita gribai, viņš tiek vērtēts kā lieta.

Īpašuma jautājums ir ļoti nozīmīgs jautājums ne tikai ekonomikā, politikā, tiesībās, bet arī filozofijā. Īpaša vieta tam ir arī ētikā. Mantas un labuma, labā jēdzieni daudzās valodās ir identī (latīņu val. – *bona*, franču val. – *les biens*, angļu val. – *goods*, vācu val. – *Gut*). Manta, īpašums ir tas, kas mums ir labums. Platons paredzēja kopīgo īpašumu sabiedrības augstākajiem slāņiem. Viens no utopiskā sociālisma pamatlicējiem Tomass Mors (1478–1535) darbā "Utopija" rakstīja, ka privātīpašums ir cēlonis tam, ka viss labākais tiek visnelāgākajiem, bet pārējie ir nabadzīgi. Viņš uzskatīja, ka privātīpašums ir cēlonis tam, ka vieni dzīvo pārpilnībā, apmierinātībā un baudās, citi vaid un raud. Angļu utopiskais sociālists Roberts Ovens 1817. gadā izvirzīja radikālu programmu – likvidēt privātīpašumu. Viņš praktiski sāka dibināt komunistiskas kolonijas ASV un Lielbritānijā, diemžēl eksperiments cieta neveiksmi. Ovens rakstīja, ka privātīpašums atnes ļaunumu gan tam, kuram tas pieder, gan tam, kuram tas laupīts. Krievu revolucionārais demokrāts, rakstnieks, filozofs Aleksandrs Hercens, dzimtbūtnieciskās iekārtas kritiķis, privātīpašumu (īpaši sīko) saistīja ar mietpilsonību, saskatīja tajā pamatu "ētiskajai mietpilsonībai", kas visu padara sīkumainu, vīstošu un ir raksturīga pagrimuma laika buržuāzijas garīgā iezīme. Markss asi kritizēja privātīpašumu un ar to saistīto naudu, jo tas mīlestību uz lietām nostāda augstāk par mīlestību pret cilvēkiem, jo, palielinoties lietu vērtībai, mazvērtīgāks kļūst pats cilvēks. Markss uzskatīja privātīpašuma likvidāciju par cilvēcisko jūtu emancipāciju, atsvešināšanās novērsēju.

Privātīpašuma aizstāvju viedokli jau daļēji raksturojām, runājot par kapitālistisko ekonomisko sistēmu. Arguments tam par labu ir reālā prakse, to zemju salīdzinājums, kurās attīstījās ar privātīpašumu un privāto iniciatīvu saistītā saimnieciskā sistēma, un to, kurās pastāvēja sociālisma saimnieciskā sistēma. Bez privātīpašuma ir grūtāk uzsākt neatkarīgu autonomu dzīvi, grūtāk pārvarēt daudzveidīgo atkarību, manipulācijas iespējas, ir vieglāk veidoties diktatoriskiem režīmiem. Privātīpašums rada lielu aktivitāti, veido saimnieka izjūtu. Īpašums uzliek pienākumu un atbildību.

Jāievēro arī, ka privātais īpašums ir pārdzīvojis ievērojamas pārmaiņas. Tas ir kļuvis daudzveidīgs: var piederēt gan atsevišķām personām, gan personu grupām, var būt gan kustams, gan nekustams, pat akciju, obligāciju, autortiesību, noguldījumu u.tml. veidā. Privātīpašnieki vienojas dažādos kooperatīvos, iegulda savu naudu dažādos uzņēmumos, kas veido daudzu akcionāru kopīgu sadarbību. Veidojas jaunas vadības iezīmes, kurās vairs nav tik izteikta hierarhiskā sistēma. Aizvien nozīmīgāka loma ir ekspertiem, dažādu nozaru kvalificētiem padomdevējiem.

Raksturojot īpašumu, svarīgi ievērot gan kopīgā īpašuma, gan privātīpašuma vēsturiskumu un daudzveidību. Kopīgais īpašums bija raksturīgs

pirmatnējā kopienā kā dzimtas, cilts īpašums. Kopīgais var būt arī valsts, kolektīvais īpašums. Privātipašums, kuram bija specifiskas izpausmes, pastāvēja gan kā vergturu, feodālais, gan kā zemnieku, amatnieku, tirgotāju (ģilžu, cunftu u.tml.), gan kā kapitālistiskais privātipašums. Īpaši 20. gadsimtā attīstās visdažādākie jauktā veida īpašumi.

Katram īpašuma veidam ir pozitīvās un negatīvās iezīmes. Kopīpašuma aizstāvētāji akcentē sociālās vienlīdzības ideju, kolektīvisma gara attīstību, iespēju koncentrēt pūliņus, lai atrisinātu noteiktus stratēģiski nozīmīgus uzdevumus. Kritiķi pārmet slinkuma, bezatbildības, pārmērīgas birokratizācijas attīstību, iespējas varu koncentrēt atsevišķa grupējuma rokās un tās izmantošanu pat amorāli savtīgu mērķu īstenošanai, pārvēršot cilvēku pamatmasu par akliem izpildītājiem.

Privātipašuma aizstāvji uzsver, ka "*privātipašums atbilst pareizai mīlestības izpratnei, garantē cilvēkam neatkarību un brīvību un ir saskaņā ar cilvēka personas cieņu un pārējām personas tiesībām (..), ka privātais īpašums nosaka kompetenci un atbildību visā ekonomikā, (..) atbilst cilvēka vajadzībai pēc drošības, kas īpaši svarīgi ģimenei (..) privātipašumu var uzskatīt par ģimenes stabilitātes pamatu. (..) Privātipašums dod iespēju palīdzēt citiem, kas atrodas grūtībās, jo valsts palīdzība dažkārt ir auksta un bezpersoniska. (..) Privātipašumam ir pastāvīga vērtība arī attiecībā uz ražošanas kapitālu tieši tāpēc, ka privātipašumā iekļaujas dabiskās tiesības.*" (Brumanis Ā. Kristīgā sabiedrības mācība. – R., 1994. – 97., 99. lpp.)

Lai mazinātu privātipašuma radītās negatīvās iezīmes (egoismu, savtīgumu, negodīgu konkurenci, pārāk krasu sabiedrības diferencēšanos u.tml.), privātipašums ir jāsaista ar morāli, pozitīviem likumiem, jāredz tajā ne tikai individuālais, bet arī sociālais aspekts, lai tas nekaitētu kopējai vajadzībai. (Turpat, 100. lpp.)

Īpašums rada maiņu. Vecāka par maiņu ir mantas paņemšana ar varu (okupācija), laupīšana, zagšana (dzīvnieku pasaulē tā pastāv ārpus labā un ļaunā vērtējuma) un dāvināšana. Savstarpējā dāvināšana kļūst par sava veida maiņas formu, jo nereti dāvina, lai saņemtu preti dāvanu.

Mainā īpašums iegūst spēku, varu un – kas īpaši svarīgi ir ētikas aspekta skatījumam – īpašu vērtību. Maiņas vērtība norāda, ka manta ir svarīga un vērtīga ne tikai īpašniekam, bet ka tā ir vērtība arī citiem. Cilvēks strādā, lai apmierinātu citu vajadzības, un ražo preces, lai pārdotu. (Žids Š. Tautsaimniecības pamatjēdzieni. – R., 1927. – 22.–24. lpp.) Tas stimulē darba dalīšanas, tirdzniecības un naudas attīstību. Reizē ar to cilvēku savstarpējās attiecības kļūst daudzveidīgākas, jo nepieciešams interesēties par citu cilvēku vajadzībām un izjūtām, to apmierināšanas iespējām. Arī atteikšanās no mantas, kas ražota citu vajadzībām, parasti nav sāpīga (nereti to nevar teikt par mākslinieku radītiem darbiem).

Paradoksāla situācija dažreiz veidojas maiņas procesā, kad kādai no maiņas pusēm nav īstas nojēgas par mantas īsto vērtību. To nereti izmantoja iekarotāji un tirgotāji, mainot spožus, lētus nieciņus pret pirmatnējo

cilšu dārgumiem. Interesanta ir brāļu Grimmu pasaka "Laimīgais Hanss". To varētu analizēt gan no ekonomiskā, gan filozofiski ētiskā un psiholoģiskā viedokļa. (Grimmi J. un V. Pasakas. – R., 1995. – 214.–218. lpp.) Hanss pēc septiņu gadu uzcītīga un godīga darba dabū algu – zelta gabalu galvas lielumā. Mājup dodoties, Hanss ierauga jātnieku un domā, cik jauki būtu jāt. Zelta gabals tiek apmainīts pret zirgu, bet, kad zirgs nomet jātnieku, – pret govī, gov – pret cūku, cūka – pret zosi, zoss – pret iepīsušu, smagu laukakmeni, kas iekrīt akā. Dīvainākais ir tas, ka katra maiņa notiek pēc Hansa vēlēšanās un viņš uzskata, ka viņam vienmēr maiņas procesā ir veicies. " – *Tik laimīgs kā es nav neviens cilvēks visā plašajā pasaulē! – viņš iesaucās. Ar vieglu sirdi, atbrīvots no jebkādas nastas, viņš gāja palēkdamiens vien, līdz nonāca mājās pie mātes.*" (Turpat, 218. lpp.)

Nauda. Aizvien intensīvāka un daudzveidīgāka maiņas attīstība izraisīja nepieciešamību pēc ērtāka apmaiņas priekšmeta, ar kā palīdzību varētu iegādāties jebkuru citu vajadzīgo lietu. Tā Japānā līdz 1868. gada revolūcijai visas lietas, preces, ierēdņu algas aprēķināja risā, citās zemēs izmantoja citus priekšmetus (zvērādas, mājlopus u.c.). Bet visos laikos uzmanību saistīja skaistais, karaliskais metāls – zelts, daļēji arī sudrabs. Abi dārgmetāli noderēja gan kā universāls maiņas līdzeklis, gan kā materiāli rotaslietām un karaļu kroņiem.

Nauda gan zelta, sudraba, gan dažādu metālu sakausējumu un vērtspapīru veidā ir universāls maiņas, apgrozījuma, uzkrāšanas, maksāšanas līdzeklis, vērtības mērs, kapitāls, īpaša privileģēta prece. Nauda iemieso iepriekš veiktu darbu. Izteiciens *Nauda nesmird* raksturo mēģinājumus naudu padarīt par morāli neitrālu parādību, lai gan tas nekad nav izdevies. Ir dažādi mēģinājumi paaugstināt uzticību naudai, iespējot naudaszīmēs gan attiecīgās valsts simboliku, gan valdnieku, autoritatīvu personību portretus, cenšoties to pasargāt arī no viltojumiem. Naudā cenšas izteikt visdažādāko lietu, īpašumu cenu – vērtības mēru.

Nereti dzird izteicienus, ka par naudu var nopirkt visu, ka nauda ir visu simbolu simbols, visu lietu mērs. Angļu rakstnieks Viljams Somersets Mooms ir nosaucis naudu par sestajām sajūtām, kas ļauj pilnā mērā izpausties pārējām. Vācu filozofa, sociologa Georga Zimmela darbs "Naudas filozofija" izpelnījās plašu ievēribu arī Latvijas filozofu un sociologu lokā. Autoru nauda ir saistījusi ne tikai kā universāls vērtību mērs, bet arī ar savu abstraktumu, anonimitāti, ietekmi uz ekonomiku, cilvēku, kultūru. Nikolo Makjavelli apgalvoja, ka nav tādas pils, pār kuras mūriem nespētu pārkāpt ēzēlis ar zelta nastu. Helvēcijs ir brīdinājis no tādas valsti apdraudošas parādības, kad nauda kļūst par vienīgo nācijas aktivitātes stimulu. Šekspīrs ir apcerējis zelta spēju visu pārvērst: melnu – par baltu, ļaunu – par labu, zemu – par cildenu, neglītu – par skaistu, vecu – par jaunu, glēvu – par drosmīgu.

Pretstats naudas visvarenības apjūsmai ir acinājums apjēgt vērtības, kas nav izsakāmas cenā, nav pērkamas un pārdodamas. Kants saka: "*Mērķu valstībā visam ir vai nu cena, vai cieņa. Tas, kam ir cena, var būt*

nomainīts arī ar kaut ko citu kā *ekvivalentu*; kas augstāks par jebkuru cenu, tātad nepieļauj nekādu ekvivalentu, tam ir cieņa." (Кант И. Соч – Т. 4, ч. 2. – С. 276–277.) Puškins "Skopajā bruņniekā" aicina apjēgt, kas slēpjas aiz katra naudas gabala (asaras, laupīšana, asinis) un ko par naudu var panākt. Rūdolfs Blaumanis liek Indrānu tēvam apcerēt dažādu vērtību nozīmi: "Naudas vajadzība! Kam nav naudas vajadzīgs! Vai man tās nevajadzēja! (..) Bet es nošķīru tos Indrānus, kas pilda manu maku, no tiem, kas iepriecina manu sirdi." (Blaumanis R. Lugu izlase. – R., 1946. – 153. lpp.) Līdzīgi savu varoni Dāgu apcer arī norvēģu rakstnieks Trigve Gulbrandsens: "Atsvabināšanās no naudas kāribas ir visgrūtākā māka. (..) Ja nauda ir augstākais bauslis, tad Dāgam galva nav bijusi kārtībā. Bet, ja dzīves bauslis ir – kļūt par cilvēku ar dzīvu sirdi, tad Dāgam ir bijusi skaidrāka galva nekā visiem citiem, ko es esmu sastapusi." (Gulbrandsens T. Un mūža meži šalc. – R., 1988. – 574. lpp.) Regīna Ezera kādā intervijā runā par ubaga lepnumu: nauda dodot drošības sajūtu, bet tās dēļ nekas neesot jādara pret savu pārliecību. Ir svarīgi gan biznesā, gan valsts ekonomiskajā darbībā apjēgt tos svētumus cilvēkā un sabiedrībā, kas nav pērkami un pārdodami, kas nav pārvēršami naudā. Te svarīga gan sirdsapziņa, gan tēvzemes mīlestība, gan vispārcilvēciskās vērtības.

Andrievs Niedra "Liduma dūmos" stāsta par cilvēkiem, kuriem ir goda rati, goda drēbes, bet tikai nav "goda sirds"; stāsta par dubļos samītām dvēselēm, par dvēseles vietā piedāvātu kaklarotu. Tēvs dēlam saka: "Uz pilsētu braukdams, es arvien reizes trīs četras sarēķināju savu linu svaru. Bet tur varēja būt pārskatīšanās par mārciņām un kapeikām. Te, dēls, tu vari pārskatīties par dzīvu cilvēku sirdsmieru, par sava tēva un mātes, un brāļa likteni." (Niedra A. Liduma dūmos. – R., 1992. – 209. lpp.)

5. TIRGUS UN MORĀLE

Ar tirgus, tirdzniecības pētišanu nodarbojas mārketingas – tirgzinība. 20. gadsimtā ir raksturīgas divas konkurējošas ekonomiskās sistēmas: *komandekonomika*, ko vada centralizēta valdība, un *tirgus ekonomika*, kas balstās uz privātuzņēmēju darbību. Tirgus ekonomika tiek atzīta par spējīgāko 20. gs. beigās veicināt ekonomisko augšupeju. Tā pēc būtības ir decentralizēta, elastīga, praktiska, mainīga, balstās uz fundamentālo individuālās brīvības principu, kad pircējam ir brīvība izvēlēties starp konkurējošām precēm un pakalpojumiem un ražotājam ir brīvība uzsākt un izvērst biznesu, uzņemties risku, gūt peļņu, kad strādājošam ir brīvība izvēlēties darbu, karjeru, darba devējus. "Tieši šīs brīvības, riska un iespēju apliecinājums saista moderno tirgus ekonomiku un politisko demokrātiju. (..) Reizēm tirgus ekonomika tiek raksturota kā patērētāju suverenitātes sistēma." (Kas ir tirgus ekonomika? – ASV Informācijas aģentūra, 1992. – 2., 3., 6. lpp.)

Divaini, bet komandekonomika var rast savus sabiedrotos tādu vācu klasiskās filozofijas pārstāvju vidū kā Fihte, Šellings, Hēgelis. Fihte neatzina brīvu tirdzniecību un aizstāvēja protekcionismu, kā arī centralizētu ekonomikas vadīšanu. Sabiedrisko interešu prioritātes vārdā Šellings pielūdza spēcīgu valsti, kas spētu sabalansēt nepieciešamību ar brīvību. Savi nopelni šajā ziņā ir arī Hēgelim.

Tirgus ekonomikai, tāpat kā visai ekonomikai, ir jāievēro noteikti vispārīgi principi kā attīstības nosacījums: efektivitāte un racionālisms, sociālais taisnīgums, tikumība, demokrātisms. Populāra ir formula, ka ienākumi ir augstāki par visu, bet gods stāv pāri ienākumiem. Vienlaikus ekonomika, bet it īpaši tirgus ekonomika morāli pietuvina dzīves realitātei un liek uzmanīgāk pētīt daudzas ētikas problēmas. Tirgus ekonomika gan rada morālo pretrunīgumu, gan palīdz to risināt. Spilgts piemērs tam ir konkurence. Tā gan saasina attiecības starp cilvēkiem, rada papildu spriedzi, gan stimulē strādāt ražīgāk, kvalitatīvāk, dzīvot taupīgāk, uzmanīgāk izturēties pret patērētājiem, izprast viņu vajadzības, iespējas. Konkurētspējīgu cilvēku izglītošana un audzināšana kļūst par valstiski nozīmīgu uzdevumu, kas dziļi saistīts ar cilvēka dzīves misijas, savu potenci īstenošanas iespējām, pašapziņas attīstību. Tāpat kā žēlsirdībai, tolerancei, arī konkurencei ir savas morāles robežas. Žēlsirdība, palīdzība, kas veicina slinkuma, nepatstāvības, pārmērīgas aizbildniecības attīstību, var tikumiski cilvēkam vairāk nodarīt ļauna nekā spraiģā, augstas prasības izvirzošā konkurences cīņa, kas aizvien vairāk pieprasa augstu kultūras un izglītības līmeni. Tikai jāpēta arī tās nozares, kur konkurence var radīt nelabvēlīgus rezultātus, un tie konkurences veidi, kuriem ir amorāls raksturs.

Tirgus ekonomika izvirza svarīgu ētisku problēmu – patērētājcilvēka (*homo consumens*) izglītošanu un audzināšanu. Patērētājcilvēks nereti daļliteratūrā ieguvis morāli nelabvēlīgu nokrāsu. Bet visi cilvēki ir gan pārtikas līdzekļu, gan apģērba, gan sadzīvei nepieciešamo priekšmetu patērētāji. Patērētājcilvēks ir galvenais biznesa panākumu nosacītājs, tāpēc jau viņš ir daudzveidīgi jāpēta, jāizprot un jāizjūt. Viņa vecums, dzimums, izglītība, profesija, ienākumi, attieksme pret dzīvi (skeptiska, radoša, pašpārliecināta, hēdoniska u.tml.), nacionalitāte un reliģiskā piederība ir svarīgi faktori, lai atrastu individuālu attieksmi pret katru no viņiem. Vislielākais zaudējums biznesā ir patērētāju zaudējums. Ja uz patērētāju tirdzniecībā lūkojas tikai kā uz pirkšanas objektu un vērtē viņu pēc pirk spējas, tad, kā jau iepriekš minējām, ir cenas, bet ne cieņas attieksme.

Tirgus saimniecībai ir nepieciešams *funkcionētspējīgs cenu mehānisms*, ko nosaka naudas vērtības stabilitāte:

- ✓ pieeja brīvam tirgum ar pilnvērtīgu konkurenci;
- ✓ privātipašums uz ražošanas līdzekļiem;
- ✓ līgumu noslēgšanas brīvība;
- ✓ darījumu garantija, drošība;

✓ saimnieciskās politikas uzticamība, kas pamatojas uz brīvu tirdzniecisko kārtību, rēķinās ar nākotni, patērētāju suverenitāti, brīvu darba izvēli, atbildību. (Klopfer M. *Lerneinheit Wirtschaftsethik.* – München, 1994. – 4. Aufl. – S. 38–39.)

Tirgus saimnieciskā ētika risina daudzus sociāli politiskus jautājumus, lai nepieļautu monopolu uzkundzēšanos, nodrošinātu nodokļu ievākšanu, tirgus drošību u.tml.

Tirgus saimniecībā nepieciešama momentāna orientēšanās situācijā. Pircēju pārliecināšanai parasti nav atvēlēts vairāk par 20 sekundēm. Visos laikos pastāvējusi tendence morāli pielīdzināt precei, apgalvot, ka pirkt un pārdot var arī godu, sirdsapziņu, sajaukt nesalīdzināmas vērtības. Angļu rakstnieks, satīras meistars Viljams Tekerijs (1811–1863) savā izcilajā romānā "Liekulības tirgus" kā lielu tirgu attēlo visu dzīvi. Tāpat kā tirgū, viss tiek pirkt un pārdots arī cilvēku attiecībās un cilvēku dzīvē. Tur ēd un dzer bez mēra, iemīlas un pieviļ, tur raud un priecājas, kaujas, dejo, tur var redzēt visdažādākos skatus, domātus visdažādākajām gaumēm, lieliskus karuseļus un dekorācijas.

Tirgum ir sena vēsture. Daudzas mūsdienīgās tirgus problēmas tika risinātas jau tālā senatnē. Tirgum ir svarīga vieta kultūras attīstībā. Tur cilvēki ieguva jaunākās ziņas ne tikai par pašreizējo, bet arī turpmāko dzīvi. Tirgū uzstājās oratori, diskutēja filozofi. Seno tirgotāju dievam un dievu vēstnesim – Zeva un Majas dēlam Hermejam – bija visvairāk pienākumu. Viņš sargāja tirgotājus no zagļiem, bet pircējus – no pārmērīgām blēdībām. Hermejs bija izveicības, tālredzības, viltības iemiesojums, atjautības, apvārdošanas mākslas meistars. Senajiem romiešiem līdzīgā amatā bija Merkurs, kuram par godu 15. maijā svinēja svētkus. Tad tirgotāji ar svētavota ūdeni aplaistīja savas preces. Hermejs un Merkurs kā tirgotāju patroni bija starpnieki starp dieviem un cilvēkiem, kuriem bija jāprot dievu dotās ziņas izklāstīt cilvēkiem saprotamā valodā, bet tirgotāji – starpnieki, vidutāji starp ražotājiem un patērētājiem. Viņiem ir nenoliedzama ietekme uz cilvēku emocijām, lai gan lielākā daļa attiecību ir īslaicīgas, virspusējas. Ķīniešiem ir sakāmvārds: *"Bez smaids neatver savu veikalu!"*

VI. Politika un morāle

1. POLITIKAS UN MORĀLES DIALOGS

Politikas un morāles attiecību izpratni apgrūstina politikas jēdziena daudzveidīgais traktējums. Latvijas Universitātes Politoloģijas katedras vadītājs Juris Rozenvalds savā publiskajā lekcijā par *Politikas filozofijas priekšmetu* dod pārskatu par vismaz trim politikas jēdziena skaidrojumiem: 1) politika saistībā ar valsts varas un pārvaldes institūcijām (jēdziena *politika* izcelsme no grieķu val. *polis* – pilsētvalsts), ar valstiskā – nevalstiskā opozīciju; 2) politikas jēdziens paplašināts ar publisko pārvaldi, aktivitāti (pretstats – privātais, personiskā dzīve); Hēgelis runā gan par valsti, gan pilsonisko sabiedrību, plašākā skatījumā politiku raksturo arī Markss; 3) politika kā cilvēciskās aktivitātes izpausme, kas caurstrāvo visu cilvēka dzīvi, katru tās sfēru. Šādā izpratnē arī privātais iekļaujas politikā, kura tiek saistīta ar konfliktu attiecībām, resursu sadali, vērtību izvietojumu sabiedrībā, vērtību orientāciju pamatojumu.

Šajā izdevumā politiku galvenokārt aplūkosim pirmajā aspektā – saistībā ar valsti. Politikas ētika ir valsts humānas vadišanas māksla, varas īstenošanas, sabiedrības un sabiedrisko procesu pārvaldes ētika un kultūra. Tā dod arī politiskas rīcības ētisku vērtējumu, pēta ētikas un politikas auglīgas, savstarpēji bagātinošas mijattiecību iespējas. Politiku mēdz raksturot kā līdzdalību valsts lietās. Vienkāršotā veidā par politiķiem sauc vēlēšanu rezultātā izvēlētos parlamenta un pašvaldības pārstāvjus.

Politikas sfērā iekļaujas ne tikai noteiktas valsts iedzīvotāju aizsardzība un starptautisko attiecību jautājumi, bet arī dabas aizsardzība. Ir izveidojusies globāla politekoloģija, kas vieno politikas un ekoloģijas jautājumus.

Makrogrupu (valstu, plašu sociālo slāņu, šķiru, partiju) attiecību līmenī politika risina miljonu cilvēku interešu saskaņošanas un konfliktu risināšanas jautājumus, kas nereti mūsdienās iegūst globālu raksturu – kara un miera, nacionālās un valstiskās neatkarības, cilvēktiesību, demogrāfijas, noziedzības, ekonomikas, ekoloģijas un citus jautājumus. Makrogrupu attiecību politikā nereti veidojas cilvēku tikumību apdraudoša demagoģiska loģika – miljonu vārdā ir jāuzpurējas atsevišķam indivīdam. Atrisinot kopības intereses, varēs atrisināt arī atsevišķu personību intereses. F. Dostojevskis krasi izvirzīja dilemmu – vai varam ziedot nevainīgu bērnu, lai glābtu cilvēci. Gandrīz neiespējami ir rast atbildes uz jautājumiem, vai mēs varam atsevišķa indivīda un lielas kopības problēmas atrisināt, izsakot tās skaitļu valodā, kas ir viens salīdzinājumā ar simtiem, tūkstošiem, miljoniem, kāds ir atsevišķa cilvēka kā vienreizējas, neatkārtojamas būtnes statuss, tiesības.

Liberālā politika nostājas individuālo tiesību aizsardzības pusē. Liberālisma tradīcija ir diezgan raksturīga Rietumu demokrātiskajās valstīs dzīvojošu cilvēku nostājai. Postsociālisma valstīs, kur kolektīvisma ideja valstiski tika audzināta kā sociālistiskās morāles pamatvērtība pretstatā buržuāziskajam individuālismam, ir vairāk akcentēta kopības vērtība. Kādā Ētikas padomes sēdē, kurā piedalījās vairāki Rietumu orientācijas cilvēki, tika apspriesta Liepājas ārsta rīcība, kas vietējā avīzē bija publicējis to cilvēku uzvārdus un adreses, kuri, būdami slimī ar tuberkulozi atklātā formā, nepakļāvās ārstēšanai un kļuva par cēloni slimības tālākai izplatībai. Pirms attieksmes izteikšanas varēja jau prognozēt, kurš nostāsies slimā cilvēka tiesību aizstāvja, kurš – sabiedrības interešu pusē. Rietumnieki izteikti aizstāvēja katra slimā tiesības, austrumnieki bija satraukti par sabiedrības apdraudējumu.

Ir bijuši dažādi mēģinājumi apvienot sabiedriskās vērtības ar individuālo brīvību, vienlīdzību, taisnīgumu. Aristotelis valsti uzskatīja par augstāko cilvēku interešu saskaņošanas un saskarsmes formu. Aristotelim cilvēks ir *zoon politikon* (politiskais, sabiedriskais dzīvnieks). Politiskā, sabiedriskā dzīvē cilvēks nonāk pie savas būtības. Klasiskajā politiskajā filozofijā cilvēku dzīves augstākais mērķis ir tikumī. Bez tiem nav domājama tādas svarīgas vērtības kā brīvība nodrošināšana. Šim apgalvojumam, manuprāt, ir varbūt vēl nepietiekami apjēgta nozīme. Nav noliedzams, ka valsts intereses izsaka kopīgo vajadzību un interešu prioritāti, kas, pateicoties tikumiem, kļūst par personisku, neinstitucionālu, neatsvešinātu vērtību. Tā rodas iespēja politiku organiski saistīt ar morāli, papildus iegūt divus efektīvus kontrolierus – sirdsapziņu un sabiedrisko domu, tādējādi radot iespējas samazināt dārgo un ne vienmēr rezultatīvo institucionālo pārvaldes piespiedu spēku.

Angļu filozofam Hobsam (1588–1679), kurš cilvēku uzlūkoja kā jaunas dabas iemiesojumu, valsts ir pašsaglabāšanās gribas izpausme, kam pašai par sevi nav tikumiskas vērtības. Marksam valsts ir ļaunums, no kura jāatkalda tās sliktākās puses, līdz valsts izzudīs. Šķiet, no jauna atdzimst Hēgeļa (1770–1831) uzskati par valsti. Pēc viņa uzskatiem, valstī sabiedrība kļūst par īsti tikumisku sabiedrību. "*Valsts ir tikumiskās idejas īstenība. (..) Valsts (..) ir tikumiskais veselums, brīvības īstenojums.*" (Гегель Г. Философия права. – М., 1990. – С. 279, 283.)

Valsts pati ir sabiedriskā dzīve, organisms, kas attīsta un vieno sabiedrību. Tikumiskais gars ir substanciāla griba, ko valsts pārvērš īstenībā. Slikta valsts iznīcina pati sevi. Politiskā dzīve pakļauta cīņai par ekonomiskām interesēm, taču tikumība tiek pazaudēta ne tikai ģimenē, bet arī sabiedrībā korupcijā. (Sk.: Хейле Л. Осуществление свободы. Введение в гегелевскую философию права. – М., 1995. – С. 216.)

Interesantās un aktuālās grāmatas "Mūsdienu politiskā filozofija" sastādītājs un ievada autors Jānošs Kiss saka: "*Politiskā filozofija ir sakņota morāles filozofijā: tā cenšas atrast pareizā un labā principus. Taču atšķirībā no morāles filozofijas tā neattiecinā šos principus uz personas uzvedību, bet gan uz bezpersonas institūcijām, uz piespiedu ceļā īstenotiem likumiem,*

tradīcijām un metodēm." (Mūsdienu politiskā filosofija. Hrestomātija. – R., 1998. – 7. lpp.) Piebildīsim, ka morāle var ievērojami mazināt valsts institūciju bezpersoniskumu, piespiedu mehānismu.

Ar Jānoša Kisa apgalvojumu sasauca Rīgā dzimušā ievērojamā filozofa Jesaja Berlina (1909–1997) domas, kas varētu noderēt par sava veida moto šai nodaļai: *"Politiskā teorija ir morāles filosofijas nozare, kas sākas ar morālo jēdzienu atklāšanu un lietošanu politisko attiecību jomā."* Turklāt viņš norāda, ka izprast vēsturiskās kustības un konfliktus starp cilvēkiem *"visupirms nozīmē izprast tajos iesaistītās idejas vai pieejas dzīvei, jo tikai tās padara šīs kustības par cilvēku vēstures daļu (..) mums visdrīzāk neizdosies izprast pašiem savu attieksmi un darbības, ja neapjēgsim mūsu pasaules dominējošās tēmas"*. (Turpat, 46., 47. lpp.)

Morālei ir bīstama pārāk izteikta tās politizācija, zināma savas patstāvības zaudēšana, kā to cenšas panākt totalitārā politika. Kalpošana kopības ideāliem var pārvērsties par kalpošanu šauri egoistiskām grupējuma interesēm, kas uzdodas par visas sabiedrības, tautas interešu izteicēju. Franču filozofa, kultūras un zinātnes vēsturnieka Mišela Fuko (1926–1984) raksturojumā valsts ir visnozīmīgākā un arī viena no briesmīgākajām cilvēku pārvaldīšanas formām. Valsts vienlaikus var būt gan individualizējoša, gan totalitāra. Pārvaldīšanas mākslas uzdevums ir stiprināt nevis varu, bet valsti. Mišels Fuko aicina izmantot visus spēkus, lai izvairītos no varas slazdiem, kuri atrodas enerģijas uzkrāšanas visintensīvākajos punktos. (Fuko M. Patiesība. Vara. Patība. – R., 1995. – 68., 62., 89. lpp.) Diskutējams ir Mišela Fuko liberālisma garā izteiktais apgalvojums: *"Pretestība indivīdam un viņa interesēm ir bīstamāka nekā pretestība kopībai un tās vajadzībām."* (Turpat, 69. lpp.) Bīstamības pakāpi parasti nosaka situācija. Totalitārie režīmi spēj iznīcināt pat veselas tautas. Individuālo tiesību aizsardzība nav domājama bez sabiedrisko pienākumu izpildes, kopības ideju apjēguma.

Politikas un morāles attiecības dažkārt mēdz tēlaini raksturot ar politikas prasību būt gudriem kā čūskām un morāles prasību būt nevainīgiem kā dūjām. Nav viennozīmīgas atbildes uz jautājumiem, vai politikas un morāles savienojums ir iespējams, kam izdevīga iecietība, vai var aizmirst vēsturi un attiecīgas politiskās iekārtas dabu.

Lai izprastu politikas un morāles attiecības, ir svarīgi salīdzināt to "dabu".

✓ Politika ir situatīvi aktuāla, strauji mainīga parādība. Morāle ir stablāka, stratēģiski aktuāla un noteicoša parādība. Nacionālās mutvārdu vēstures pētnieciskā grupa, pētot *gadsimta cilvēkus*, kas piedzīvojuši visdažādākos politiskos režīmus, bijuši spiesti lielākā vai mazākā mērā tiem pielāgoties, lai izdzīvotu, ir secinājusi, ka tomēr visumā šiem cilvēkiem piemīt izteikta morālā pamatnostādne, savu vērtību pamatorientācija, kas nereti jau bērnībā ieaudzināta ģimenē.

✓ Politika ir izteikti institucionāla. Tā īsteno varu, pārvaldi ar visdažādāko institūtu palīdzību, kur dominējošā loma ir valsts aparātam, armijai. Morālei būtībā ir neinstitucionāla, neoficiāla "daba", tā īsteno savas normas,

principus un vērtības ar sirdsapziņas un sabiedriskās domas palīdzību. Jāatzīmē, ka bez politiski tiesiskās institucionalizācijas atbalsta morālei ir ļoti grūti īstenot daudzus pasākumus. Savukārt politika nevar ilgstoši gūt panākumus bez morālā atbalsta.

✓ Politikas darbības metodes parasti atšķiras no morāles metodēm. Politisko mērķu īstenošanai ir represīvie orgāni, fiziskas, militāras, ekonomiski finansiālas, juridiskas ietekmēšanas iespējas. Morāle ietekmē iekšēji, garīgi, audzinoši, pašveidojoši.

✓ Politikas uzmanības centrā ir sabiedriskās kārtības uzturēšana, vara, dažādu sociālo grupu, partiju interešu saskaņošana. Morālei ir vispārcilvēcisks raksturs, normu universālums. Politiskos mērķus parasti izvirza tādus, kuri ir īstenojami konkrētā laika posmā. Morālā jābūtībā ielēdzas cilvēces attīstības nosacīti mūžīgās prasības, bezgalīga pilnveidošanās. Morālie rezultāti ir grūtāk nosakāmi, it sevišķi – īsā laika sprīdī. Lielākā daļa tikumiskās darbības ir nesavtīga, tā nepadodas nekādai birokratizācijai un atskaitei par paveikto. Tā ir atskaite sirdsapziņai.

✓ Politika ir vēsturiski vēlāk izveidojusies nekā morāle, pastāv strīds par to, vai tā nav vēsturiski pārejoša parādība.

Nopietns disputs, vērtējot politikas un morāles attiecības, notiek par politikas tik kraso atšķirību no morāles, it kā tās šķirtu bezdibenis, it kā tās būtu līdzīgas vilka un jēra attieksmēm. Hitlers noliedza morāles iespējamību starptautiskajās attiecībās. Monteskjē pieļāva politiskā tikuma eksistences iespējas republikā, jo tur likumi, tēvzemes mīlestība, gatavība sevi ziedot tās interesēs atbilst morālei. Despotisms balstās uz pavalstnieku bailēm. Monteskjē salīdzina Austrumu despotiskās valstis ar koku, ko mežonis nocērt, lai savāktu tā augļus.

Politisko amorālismu dažkārt dēvē par makjavellismu. Renesanses laika domātājs, valsts darbinieks Nikolo Makjavelli (1469–1527) 1513. gadā uzrakstīja darbu "Valdnieks". Tajā parādīta valsts visā bargajā īstenībā. Praksē Makjavelli iepazīna arī varas īstenošanas nežēlīgo mehānismu, jo pats kādu laiku cietumā tika spīdzināts. Makjavelli cenšas politiku atbrīvot no morāliem apsvērumiem, pieļaujot amorālu rīcību valsts, bet ne personisko interešu labā. Morāle tiek pakļauta politiskiem mērķiem. Tišām varmācību lietot Makjavelli neieteic, viņaprāt, ilgstoša amorāla rīcība var radīt politisku kaitējumu. Galvenais ir panākt politisko uzvaru, jo uzvarētājus jau nesoda. Šo vārdu mūsdienīgumu mēs varam apstiprināt, arī atceroties to, kā tika sodīti fašistiskā režīma pārstāvji Vācijā un Itālijā (Otrā pasaules kara zaudētājas valstis) un kā – Padomju Savienībā: šī kara uzvarētājā valstī desmitiem miljoni cilvēku iznīcinātāju un represētāju pat tika celti godā. No Francijas vēstures neizzūd šausmīgais 1793. gada terors, kad tika giljotinēti 14 tūkstoši cilvēku. Staļinisko teroru, kas prasīja tūkstošreiz vairāk upuru, daudzi ir ieinteresēti atstāt bez ievēribas.

Dažiem Makjavelli viedokļiem tuvi ir arī Ničes uzskati. Niče kungu morālē redz drosmi, cietsirdību, spēju ilgstoši glabāt gan pateicību, gan

atriebību. Augstākā kultūra, pēc viņa uzskatiem, balstās uz cietsirdību. Bet... vai cietsirdība nerada cietsirdību?

Noslēdzot šo sadaļu, jāatceras tik pamācošos, pirms 2500 gadiem teiktos Laodzi vārdus (Sacerējums par Dao un De (Daodedzin). – R., 1986. – 63. lpp.):

*"Ja, lietojot varu, kāds tiko pasauli sagrābt,
Es zinu, viņš neveiksmi piedzīvos.
Jo pasaule ir tik viegli izgaistoša,
Ka ar to nevar rupji rīkoties."*

2. VARA UN SIRDSAPZIŅĀ

Viens no galvenajiem jautājumiem politikā ir varas jēdziens. Vara ir iespēja rīkoties, pārvaldīt, pakļaujot savai gribai citus. Tās ir arī tiesības pieņemt lēmumus, izdot pavēles, kuras obligātas pakļautām iestādēm, organizācijām un personām. Vara ir vienu gribas pastiprināšana uz citu rēķina. Mišels Fuko raksta: *"Vara ir konkrēta vara, kura pieder katram indivīdam un kuru nodod pilnīgā vai daļējā veidā, lai iegūtu politisku varu, augstāko varu. (...) būtībā vara ir tas, kas apspiež. Tā apspiež dabu, instinktu, šķiru, indivīdu. (...) vara ir spēku attiecības."* (Fuko M. Patiesība. Vara. Patība, 38., 39. lpp.)

Ir dažādas varas: formāla, piespiedu, atsaukšanas, atalgojuma, informatīvā, ekspertu, personiskās attieksmes vara. Politiskā vara ir varas augstākā izpausme, kad ir iespēja rīkoties ar valsts piespiedu aparātu. Lai pasargātu no varas koncentrēšanās vienās rokās, valsts vara tiek sadalīta starp likumdošanas varu, izpildvaru un tiesu varu. Politiskai varai ir divi izteikti konkurenti: ekonomiskā vara jeb plutokrātija (grieķu val. *plutos* – bagāts), kad bagātība pārvēršas varā un spēj pārvērst politiķus par viņu interešu īstenotājiem; militārā vara, kurai ir ieroči, stingra hierarhija, disciplīna un arī tieksme kļūt par politisku varu. Harizmatiskā vara īstenojas bez rupja spēka, kad vadītājam piemīt izcilas organizatora īpašības, godīga, vispāratzīta autoritāte. Ir pazīstams teiciens, ka ievērojami cilvēki savāc sekotājus, plutokrāts – naudu, despots – cilvēkus, ko iznīcināt. Raksturojot dažādas varas, nozīmīga ir morāles loma, kas sevišķi izpaužas godīgā politikā un tās varas pārstāvjos. Saskaņā ar Sv. Akvīnas Tomu karaļa vienīgais pienākums ir būt tikumīgam. Politiskam līderim ir sevišķa atbildība par valsts, tautas, sabiedrības nākotni.

Augstākai varai parasti līdzās ir spožums un posts, apbrīns un nicinājums. Dažkārt pavisam maz ir vajadzīgs, lai svaru kausi nosvērtos uz vienu vai otru pusi. Dažkārt politiķa spožums var būt tautas posts. Vara samaitā cilvēku, absolūtā vara to paveic absolūti. Vajadzīgs liels pretspēks, lai demokrātiskā sabiedrībā šo varas maitājošo efektu samazinātu līdz minimumam gan ar varas dalīšanu, gan ar pārvēlēšanu, gan atskaitīšanos vēlētajū priekšā un atklātību. Svarīgs ir valsts pārstāvja kompetentums, lai viņam

mazvērtības sajūtu nevajadzētu kompensēt ar varas spēku. Ir neiedomājami varas maitājošo efektu mazināt, ja varas pārstāvis ir bez sirdsapziņas, goda, atbildības izjūtas, ja no ētiskās izjūtas neizriet politiskā izjūta, ja nav cieņas pret cilvēku, ja otrs ir tikai pārvaldīšanas objekts.

Maldīgā ilūzija, ka vara spēj visu, ir daudzus pievilusi. Rainis saka: *"Vara spēj salauzt maigumu, bet nespēj to radīt; maigums spēj abus. (..) Bez zināma mēra gara arī vara nevar pastāvēt. Kad viņa top visstiprāka, tad viņa sadrūp. Tā ir viņas traģika, un tā ir gara cerība."* (Rainis J. Kopoti raksti. – R., 1983. – 17. sēj. – 231., 232. lpp.) Alberts Šveicers labestību nosauc par visracionālāko un intensīvāko spēku, bet Jānis Jaunsudrabiņš saka: *"(..) valsts lielākais spēks ir labi cilvēki."* (Kopoti raksti. – R., 1995. – 15. sēj. – 367. lpp.) To, ko spēj mīlestība, nespēj vara, ko nespēj panākt ārējā, to spēj panākt katra iekšējā kontrole – sirdsapziņa. Jo amorālāka ir politika, jo lielāks, dārgāks un mazefektīvāks kļūst kontroles un uzraudzības mehānisms, vairojas neuzticēšanās un aizdomīguma atmosfēra. Vara bez morāles pati sevi iegrožo un rada pretvaru līdz pašsagrāvei. Pašu nespējas attaisnošanai ir nepieciešams ienaidnieka tēls, kurš vienlaikus kalpo par grēkāzi, kam var uzkraut visas vainas.

Cita maldīga ilūzija, kas tīkama despotiskiem režīmiem, ir uzskats, ka ar dzelzs kārtību var visu atrisināt. Pieredze brīdina – tieši dzelzs kārtība ir vistuvākā haosam, un tajā koncentrējas pasaules ļaunums. Tirānijas neizbēgami atribūti ir meli, demagoģija, varmācība, aizdomīgums, slepena izsekošana, "skaldi un valdi" princips.

Vēl cita maldīga ilūzija ir tā, ka vieglāk pārvaldīt bezpersoniskas būtnes, pūļa, bara cilvēkus, standartizētus cilvēkus. Valsts pārvalde mūsdienās nevar būt efektīva, ja tās pilsoņi nav augsti izglītotas, kulturālas personības ar izteiktu patību, kas katra savdabīgi pārstāv sabiedrību, valsti, tautu, Dievu (augstākās vērtības) sirdsapziņas veidā. Tikai tad katrs veidojas par varas pārstāvi un daudzus jautājumus spēj atrisināt patstāvīgi, neuzveļot visu atbildību valdībai, parlamentam. Tā ir atbildība par to, ko katrs no mums ir darījis savas valsts, tautas, cilvēces labā. Bezdvēseliskie, varas dzītie izpildītāji ir valsts slogs, ne palīgs. Seno indiešu pamācība ir aktuāla arī mūsdienās: *"Sākumā iemanto varu pār sevi pašu, pēc tam vari padomu mācīt citam."* (Indiešu literatūra. Vissenākais posms. – R., 1985. – 199. lpp.)

3. VARDARBĪBA UN BRUŅNIECISKUMS

Vardarbība būtībā ir netikumiska parādība, jo pazemo cilvēka cieņu, kavē personības un tautas attīstību. Tā parasti ir saistīta ar meliem, liekulību, cilvēku fizisku un garīgu kropļošanu, ieskaitot nogalināšanu.

Politikā vardarbības iniciatori rupji, ļaunprātīgi izmanto varu, pielietojot gan garīgu dezorganizāciju un ekonomisku blokādi, gan provokācijas un politisko šantāžu.

Vardarbība ir tipiska parādība okupantu, iekarotāju varai. Latviešu tautai ir labi pazīstamas visdažādākās vardarbības formas.

Vardarbībai ir savi aizstāvji, ideologi, attaisnojošu argumentu izstrādātāji. Kādas valsts agresija pret citu valsti parasti tiek nosaukta par cīņu pret bandītiem, noziedzniekiem, pamatota ar savu tautiešu vai pilsoņu aizsardzību, ar vēsturiskās taisnības nodibināšanu, ar atsaukšanos uz draudzīgu lūgumu palīdzēt. Represīvie pasākumi pašu zemē parasti notiek, lai it kā ieviestu kārtību, disciplīnu gaišākas nākotnes vārdā. Par argumentu dažkārt tiek izmantota cilvēka ļaunā, agresīvā daba, kura ir jāsavaldā ar stipras, centralizētas varas palīdzību (Hobsa mācība). Ir izplatīts arguments, ka pret barbarismu var cīnīties tikai barbariskiem līdzekļiem, ka varmācību var likvidēt vienīgi vardarbīgā ceļā, ka bardzība ir stipru cilvēku iezīme, ka pats vēsturiskais laikmets, dzīves situācija spiež rīkoties nežēlīgi, nesaudzīgi, krasi, noteikti, ka nevar ar tīrām rokām atrisināt problēmu, ka jārikojas līdzīgi ārstam, kurš veselības vārdā izgriež ļaundabīgu audzēju. Katrs var turpināt uzskaitīt vardarbību attaisnojošus argumentus gan sadzīvē, gan pasaules notikumos un dažādos (ieskaitot diktatoru) viedokļos.

Bet vienmēr aktuāls ir jautājums: kā savaldīt agresoru, varmāku, ja nekādi morāli, tiesiski argumenti netiek uzklauti, ko darīt ar tādu (cilvēku, grupu, politiku), ko Ludvigs Feierbahs dēvē par velnam līdzīgu? *"Velns necieš neko citu, izņemot sevi pašu; jo viņš pats par sevi nav nekas, bet grib iegūt sev visu; jo viņš ir bezsaturīgāks, jo vairāk cenšas paplašināt savu valstību, mokoties ar neizturamām tieksmēm pēc šīs valstības izplatīšanas. (...) nepārliecināts sevi, bezpersonisks milzīgajā pašmīlestībā, vienmēr baidoties nāves, vienmēr cenšoties slēpt sevi, viņš ir absolūti nelabvēlīgs un neiecietīgs pret ārējo pasauli."* (Фейербах Л. История философии. – М., 1967. – Т. 3. – С. 193.)

Bīstama var būt katra vara, ja tās īstenotāji ir nekulturāli, nekompetenti cilvēki bez sirdsapziņas. Katram cilvēkam, tautai, valstij ir tiesības uz paš aizsardzību. Kā apturēt agresorus, vardarbību, par to mūsdienās lemj dažādas starptautiskas organizācijas. Bet galvenais katrā zemē ir jautājums, vai vardarbība netiek veicināta ģimenēs, skolās, iestādēs, armijā, policijā.

Vardarbība, nežēlastība, agresivitāte mēdz slēpties zem drošsirdības, bruņnieciskuma maskas. Dziļākā būtībā tā ir gara vājums, gļēvulība. Franču filozofs, tikumu enciklopēdist, esejists Mišels Montēns gļēvulību sauc par cietsirdības māti. Ko nespēj atrisināt ar prātu, iecietību, iejūtību, kompetenci, radošu pieeju, to cenšas risināt ar dūres un melu palīdzību. Mēs jau minējām, ka Senajā Grieķijā varonība nebija vienkārši varonība, bet gan tikums, kas bija saistīts ar gudrību, mērenību un taisnīgumu. Tas, kurš nespēj valdīt pār saviem instinktiem, nelāgiem paradumiem, jau ir to vergs. Drosme dažkārt vajadzīga, lai atzītos savos pārkāpumos, lai atvainotos, lūgtu piedošanu, lai pieņemtu nepopulārus, bet nākotnes interesēm ļoti svarīgus lēmumus. Tiem, kam dota liela vara, ir sevišķi grūti atzīt kļūdas un atvainoties.

Var daudz mācīties no viduslaiku bruņiniekiem. Viņi neapguva tikai kaujas mākslu, viņi bija paraugs, aizstāvot nabagos, vājos, slimos, savu un citu godu, turot vārdu. Bruņinieks parasti prata arī dzejot, dziedāt, spēlēt kādu mūzikas instrumentu, viņam bija jābūt ar staltu stāju.

Kailā drošsirdība var ātri pārvērsties bīstamā nežēlastībā ne tikai pret ienaidniekiem, bet arī pret savējiem. Viduslaikos dažkārt kaujas laikā tika noslēgts pamiers, lai savāktu kritušos un viņus ar godu apbedītu, tika audzināta cieņa arī pret pretinieku. Bruņinieks nedrīkstēja būt agresīvs, cīnīties negodīgi, nogalinot pakritušo. Ir nostāsts, ka jauns bruņinieks notriec no zirga pavecu, smagās bruņās tērptu pretinieku. Jauneklis nolēc no zirga un saka: "Senior, celieties, es pieturēšu kāpšļus!"

Austrumu tradicionālajā kara mākslā *KEMPO* sarežģītā kompleksā tika apvienota fiziskā un garīgā kultūra. Šis apmācības mērķis nebija uzvara pār ienaidnieku, bet gan uzvara pašam pār sevi, pār paša vājībām, trūkumiem. Pirms 2500 gadiem radītajā Konfūcija mācībā paredzēta šaušana ar loku, kaujas ratu vadīšana, pieklājības etīķešu ievērošana, mūzika, kaligrāfiska rakstība, matemātika. Uzskatīja, ka cilvēki, kuri apgūst nogalināšanas tehniku, ātri aizmirst kara mākslas *KEMPO* pirmo bausli: "*Nekad neuzsāc cīņu bez cēla mērķa vai arī ja tev nedraud nāves briesmas.*" Paradoksāli, bet kara māksla var kļūt par atbrūņošanās un radīšanas mākslu, kurā vispirms cilvēks rada un pārrada pats sevi, kad cieta un stingra rakstura cilvēks vienlaikus saglabā maigumu, ātri, asi, dziļi uztver pasaules notikumus.

Literatūrā bruņinieku parasti attēlo kā augstas garīgas attīstības pārstāvi, kas ziedo savu mūžu kāda svarīga uzdevuma, darba īstenošanai. Bruņinieks parasti ir drošsirdīgs, pašreizēdzīgs, cēls, augstsirdīgs, godīgs, uzticīgs, izpalīdzīgs. Servantesa "Donā Kihotā" sacīts: "*Nabaga bruņiniekam paliek tikai viens ceļš, lai pierādītu, ka tas ir bruņinieks, – tikumu ceļš; viņam jābūt laipnam, labi audzinātam, pieklājīgam, savaldīgam un pakalpiņam, nevis augstprātīgam, uzpūtīgam, plāpīgam, un visvairāk tam jābūt žēlsirdīgam.*" (Servantess M. Dons Kihots. – R., 1979. – II d. – 40. lpp.)

Daudzi domātāji ir atzinuši: ja cilvēkam un pat valstij trūkst iekšējā spēka, nesavtības, apgarotības, tad glābiņš tiek meklēts ārējā varenībā, vardarbībā, agresivitātē, citu sagravē. Dostojevskis saka: "*(..) cirst galvas ir visvieglāk, bet radīt ideju – visgrūtāk. (..) Pat vismuļķīgākam cilvēkam vajadzīgs kaut kas dižens.*" (Dostojevskis F. Velni// Kopoti raksti. – R., 1977. – 7. sēj. – 210., 636. lpp.)

4. NEVARDARBĪBAS ĒTIKA

Latviešu tauta var lepoties ar nevardarbības ētiku – tautas tradīcijās nav saglabājusies asinsatriebība, folklorā neatspoguļojas militārisma pielūgsmē. Pazīstama ir atziņa, ka kari nes postu un vienīgi darbs ir visu cēlājs un veidotājs. Latviešu tautas humors ir bez sarkasma un cinisma. Rainis saka:

"(..) latviešu tautas dzeja ir maiga; tautas ticība ir saules un laimes ticība, bez jēlkādiem asinsziedokļiem." (Rainis J. Kopoti raksti. – R., 1982. – 15. sēj. – 193. lpp.) Dziesmas, kas visur pavadīja latvieti, ievērojami ietekmēja agresivitātes samazināšanos, palīdzēja nelabvēlīgās dzīves norises radoši pārveidot dzīvi bagātinošās parādībās. Raiņa sērdieņu dziesmā "Daugava" Maza Meitiņa saka Vecmāmiņai:

*"Kur tev bira asariņas,
Tur tev dziesmas uzziēdēja,
Kur tecēja sūri sviedri,
Tur pasakas atzaļoja,*

*Kur pakriti nespēkā,
Teika cēlās cerētāja."*

(Turpat, 12. sēj. – 182. lpp.)

Sava veida nevardarbības filozofija ir Raiņa lugā "Jāzeps un viņa brāļi". Nevardarbības ētiku var mācīties no Kārļa Skalbes, Annas Brigaderes, Jāņa Poruka un daudzu citu rakstnieku darbiem. Rainis saka:

*"Mēs ne pret vienu nejutam naida,
Mēs tikai negribam, ka mūs spaida."* (Turpat, 223. lpp.)

Protests pret vardarbību, tās nepieņemšana ir arī nevardarbības raksturīga pazīme. Tautasdziesmā sacīts: *"Ar varīti nevediet! / Varām vesta nedzīvošu."*

Nevardarbības ētika ir miera, satiecības ētika. Tās mērķis ir veidot cilvēku, tautu, valstu attiecības, kas brīvas no vardarbības, lai pilnā mērā varētu attīstīties garīgā enerģija. Nevardarbība ir viena no senākajām ētiskajām doktrīnām, kas saistīta ar agresijas, vardarbības pielietojuma aizliegumu vispirms jau pret savējiem, vēlāk – arī svešiem. Pirmais nevardarbības senais bauslis ir *"Nenogalini!" ("Tev nebūs nokaut!")*. Kristietības nevardarbības ideja līdz pat mīlestībai pret ienaidnieku spilgti izteikta Kalna sprediķī. Islāma koncepcijā pret "nepareizajiem" var būt izsludināts pat svētais karš. Nevardarbīgo ētiku antīkajā pasaulē īpaši sludina stoīķi, mūžīga miera ideju – Kants. Nevardarbības ideju politikā it sevišķi pārstāv liberālisma virziens.

Nevardarbības filozofijas un ētikas atzīti autori ir Mahatma Gandijs, Neru, Ļevs Tolstojs. Amerikas nēģeru tiesību aizstāvis Mārtins Luters Kings (1929–1968) izstrādāja nevardarbīgas filozofijas pamatprincipus. Nevardarbīgā ētika vērsās pret cilvēku krasu dalījumu labajos un ļaunajos. Mārtins Luters Kings uzskata, ka pat vislielākajā ļaundarī ir kaut daļiņa labā, kas paver iespēju gūt panākumus viņa labošanā. Neatmaksājot ļaunu ar ļaunu, bet pamodinot cilvēkā sirdsapziņu un vairojot labo cilvēku attiecībās, var pakāpeniski samazināt vardarbību. No morālā viedokļa ētiski sankcionējama ir tikai nevardarbīga konfliktu risināšana.

Mahatma Gandijs, būdams valsts vadītājs, saskārās ar vardarbības pieaugumu Indijā. Viņš atzīstas, ka sakāvi cietusi nevis nevardarbības ideja,

bet gan viņa paša rīcības nepilnības. Stipro nevardarbību Gandijs uzskatīja par varenāko spēku pasaulē. Gandijs neaicināja sekot viņam, bet katram ņemt vērā savu iekšējo balsi, cenšoties darīt labāko, ko katrs spēj, savienojot nevardarbīgu masu kampaņu ar indivīda pašpilnveidošanos. Budisti atzīst, ka varai jābūt atkarīgai no morāli tikumiskiem likumiem un ētiskais dzīvesveids var glābt pasauli. Morālām problēmām ir prioritāte salīdzinājumā ar ekonomiskiem, sociāliem un politiskiem jautājumiem. Vardarbība sabiedrību virza uz haosu.

Ļevs Tolstojs sacīja, ka visi lielie pasaules gudrie ir atklājuši patiesību, ka ļauno nevar uzvarēt ar ļauno, bet gan tikai ar labo.

Īsumā raksturosim Dr. Mārtina Lutera Kinga sešus nevardarbības filozofijas principus. (Sk.: *Atmoda*. – 1989. – 13. nov.)

Pirmkārt, nevardarbīga pretošanās kā cīņas metode nav domāta glēvajiem. Gandijs bieži uzsvēra: ja glēvums ir vienīgā alternatīva vardarbībai, tad labāk ir kauties, apzinoties, ka vienmēr pastāv vēl cita alternatīva. Nevardarbīgā metode ir fiziski pasīva, bet garīgi ļoti aktīva nevardarbīga pretošanās ļaunumam. Nevardarbība ir stiprā cilvēka ceļš.

Otrkārt, nevardarbība tiecas nevis sakaut vai pazemot pretinieku, bet gan iegūt viņa draudzību un sapratni, pamodinot pretiniekā kauna jūtas. Mērķis ir vainas izpirkšana un izlīgšana.

Treškārt, uzbrukums vērsts nevis pret cilvēkiem, kuri dara ļaunu, bet pret ļaunuma spēkiem, cēloņiem. Konflikts dziļākā būtībā ir nevis starp baltajiem un melnajiem, bet starp taisnību un netaisnību, starp gaismas un tumsas spēkiem. Mēs gribam sakaut netaisnību, nevis cilvēkus, kuri varbūt ir netaisni.

Ceturtkārt, nozīmīga ir gatavība pieņemt ciešanas bez atribes, saņemot sitienus, nesitot pretī. Ciešanām ir milzīgs audzinošs un pārveidojošs spēks.

Piektkārt, nevardarbīga pretošanās izvairās ne tikai no ārējas fiziskas vardarbības, bet arī no iekšējā gara vardarbības, atsakoties no pretinieka ienīšanas. Nevardarbības kodols ir mīlestības princips. Vienmēr ir jābūt kādam, kuram pietiek prāta un tikumības, lai pārcirstu naida pavedienu. Bet to var izdarīt, ja padara mīlestības ētiku par savas dzīves pamatu. Mīlestība nozīmē sapratni, cilvēkus glābjošu labu gribu, nesavtību, darbīgumu, kopības atjaunošanu. Tas it sevišķi raksturīgi *agape* mīlestībai, kas apjēdz, ka visi cilvēki ir brāļi, ka visa dzīvība ir savstarpēji saistīta, ka, darot pāri citam, tu nodari pāri pats sev.

Sestkārt, svarīga ir pārliecība, ka Visums ir taisnības pusē. Kas tic nevardarbībai, tam ir dziļi pamatota ticība nākotnei.

Rezumējot sacīto, – nevardarbības ētika ir pāreja no naida, kara, atribības ētikas uz miera, solidaritātes, mīlestības, taisnīguma, žēlsirdības ētiku.

Ieteicams pašiem pamēģināt izstrādāt savus ētiskos principus labākas dzīves radīšanai uz mūsu grēcīgās planētas. Kā karot pret ļauno, to nepalielinot, nekļūstot pašiem karotājiem līdzīgiem tiem, pret kuriem cīnās?

Nevardarbīgai problēmu risināšanai vajadzīgs nopietns izglītošanas un audzināšanas darbs. Pamācošs ir Aleksandra Dauges raksts "Pedagoģija un politika", kurā politika aplūkota kā īpatnu vērtību nesēja. Jaunatnei jā-rāda, ka kalpot valstij nozīmē kalpot arī kultūrai, jo valsts un kultūra ir nešķi-ramas. *Audzinātājos jāmostas valsts pilsoniskai, politiķos – pedagoģiskai sirdsapziņai.* Audzināšana arī jāpasargā no politiķu tiešas iejaukšanās audzi-nāšanā. Valsts objektivitāte, oficiālums, intimitātes trūkums, stingrā lietiš-ķība var būt vēlama, lai mācītos ievērot zināmas robežas, distanci cilvēku attiecībās. (Dauge A. Audzināšanas ideāls un īstenība. Raksti par lietišķu pedagoģiju. – Cēsis; R., 1928. – 60.–82. lpp.)

VII. Tiesības un morāle

Politikas un morāles aplūkojums ir tuvs tiesību un morāles attiecību analīzei. Atsevišķa lekcija būs veltīta morāles un tiesību kopīgai vērtībai – taisnīgumam.

Tiesības mēdz raksturot kā juridisko normu kopumu. Padomju varas laikā tiesības pat tika definētas kā valdošās šķiras griba, kas izpausta likumus. Likums ir būtisks tiesību sfērā, lai gan Hēgelis "Tiesību filozofijā" (darbs, kurš veltīts tiesību, morāles un tikumības savstarpējām attiecībām) saka, ka ne viss, kas dots likumu formā, ir tiesības. Hēgelim tiesību sistēma ir dažādos līmeņos realizēta brīvības valstība. Brīvība ir tiesību pamats. Tiesību bauslis ir līdzīgs morāles zelta likumam "Esi persona un cienī citus kā personas!".

Hēgelis raksturo divu veidu likumus: dabas kā absolūtus (melīgi var būt mūsu priekšstati par tiem) un tiesiskos kā cilvēku radītos. Cilvēks var pakļauties tiesiskiem likumiem kā nepieciešamībai un varas autoritātei, bet ne kā dabiskai nepieciešamībai. Cilvēks, sociālās grupas, partijas prasa, lai likumi atbilstu viņu interesēm. Nereti vērojama neparasti asa cīņa par viena vai otra likuma pieņemšanu vai grozīšanu. Tā ir kolīzija starp esošo un jābūtību.

Kantam tiesības ir apstākļu kopums, kurā viena patvaļa saskaņota ar citu patvaļu, ievērojot vispārējo brīvības likumu. Veidojas problēma, jo tiesības ir arī brīvības ierobežošana. Ruso, Kantam, Hēgelim tiesību princips izteikts gribā, domāšanas pāreja – gribā saistībā ar brīvību un pašnoteikšanos.

Hēgeļa "Tiesību filozofija" tiek raksturota kā ētiskums, kas vērsts pret totalitārismu, kā individualitāšu bezgalīgās daudzveidības sociālais vairogs pret vienveidīgo, vardarbīgo totalitāro valsti.

Hēgeļa "Tiesību filozofijas" mūsdienīgu izklāstu varam izlasīt Nīderlandes ētikas un filozofijas vēstures profesora Ludviga Heides (1944) Maskavā izdotajā darbā "Brīvības īstenojums. Ievads Hēgeļa tiesību filozofijā" (M., 1995).

Hēgeļa "Tiesību filozofija" iekļauta objektīvā gara sfērā, kurā gars vēl nespēj pilnīgi adekvāti sasniegt patieso būtību, bet cenšas ierobežot patvaļu, lai cilvēki spētu kopā eksistēt.

Hēgeļa "Tiesību filozofijas" triāde: abstraktas tiesības, morāle un tikumība ir sava veida paraugs, kā dramatiski tuvinās tiesības un tikumība, īstenojot brīvību.

I. Abstraktās tiesības cilvēku raksturo kā personu, kurai universālās tiesības noliedz izturēties pret personu kā pret lietu, kam nav savas gribas. Noliegta tiek arī dzīvības iznīcināšana brīvības vārdā, jo dzīve ir brīvības

apstākļu nosacījums. Abstrakto tiesību sfērā tiesības vēl ir izteikti ārējas. Brīvībai draud iespēja pārvērsties par fikciju.

II. Morāle kā jābūtība vairāk ir iespējamība, nevis īstenība. Moralitātē subjektivitāte tiecas kļūt par vispārīgā īstenotāju, bet, lai tas notiktu, vispārīgajam jārefleksējas personībā. Bez moralitātes nevar pastāvēt tiesības. Patiesai domāšanai ir nepieciešama saistība ar labu grību.

Abstraktās tiesībās tiek pieteikta ārējā jābūtība, bet moralitātē veidojas iekšējā jābūtība. Tā vēl nav īstenība. Paliekot šajā sfērā, ar labiem nodomiem var tikt bruģēts ceļš arī uz elli. Tādējādi izpaužas labo nodomu bezspēcība, nepietiekama konkrētība, kas raksturīga tur, kur nav īstas saskarsmes ar īstenību. Problēmas pastāv pašā subjektā. Ārējās pretrunas iegūst iekšēju raksturu, grība veido savu personību, savu autonomiju. Moralitāte var virzīt cilvēku uz patvaļu, ja daudzveidīgās dzīves izpausmes nesasniedz būtisko.

III. Tikumība ir abstrakto tiesību kā tēzes un moralitātes kā antitēzes sintēze. Vispārējās prasības tiek konkretizētas, darbojoties īstenībā, tāpat arī brīvība. Tikumība ir brīvības ideja. Labais vairs nav abstrakta prasība, bet dzīva īstenība (turpat, 136. lpp.), kurai dziļš saturs un kura ir neatkarīga no patvaļas. Tikumiskie spēki vairs nav ārēji attieksmē pret individu (turpat, 137. lpp.). Tikumība konkretizējas atkarībā no noteiktām dzīves sfērām (ģimenes, pilsoniskās sabiedrības, valsts). Saprāts iegūst spēku (varu). (Turpat, 138. lpp.) Pienākums nav vairs pakļaušanās ārējām instancēm, bet gan kļūst par indivīda *atbrīvotāju*. (Turpat, 139. lpp.)

Hēgelis atzīst ētisko ģenialitāti, kad tikums ir virtuozs, kad tikumība īsti vēl nav izveidojusies. Ģimene ir tikumības pirmā šūniņa, jo cilvēks ir dzīvas, ar mīlestību saistītas sabiedrības loceklis. (Turpat, 145. lpp.)

Pilsoniskā sabiedrībā indivīds iepazīstas ar darbu, ar izglītību, ar vajadzību sabiedrisko raksturu. Cilvēka īpatnības iegūst savu telpu, attīstību, savu vienlīdzību un nevienlīdzību, savu norobežošanās nepieciešamību, – "*kas grīb visu, tam neizdodas kļūt par kaut ko*". (Turpat, 168. lpp.) Valsti Hēgelis redz iespēju visiem momentiem attīstīties un apvienoties (turpat, 189. lpp.), negūstot īstu konkrētu brīvību un tikumību. (Turpat, 191. lpp.)

Interesanta ir Latvijas Universitātes kādreizējā privātdocenta Lotara Šulca grāmata "Tiesības kā ētikas minimums" (R., 1936). Tiesības, pēc viņa uzskatiem, regulē cilvēku un sabiedrības dzīvi ar minimālām prasībām, kas viegli izpildāmas. Tās ir visnepieciešamākās sociālajā dzīvē, lai novērstu vislielāko ļaunumu. Ētika izvirza grūti īstenojamu maksimālu prasību. Tiesības spēj sagādāt laimes pakāpi, bet ētiskais – svētlaimi. Tiesību normas saistītas ar spaidiem, ar varu, ētiskās – ar padomiem. Citi autori morāli raksturo kā tiesisko normu turpinājumu.

Tātad tiesību atšķirību no morāles nosaka

✓ prasību apjoms (tiesības var izpildīt katrs vidusmēra cilvēks; morāles maksimumu pildīšana ir mūžīgais cilvēku centienu process visā vēstures gaitā ar zināmu absolūtā momentu);

✓ ārējās un iekšējās sfēras savdabība (tiesiskie likumi, ārējā piespiešana, morālē – motivācija, vērtību attieksme);

✓ realizācijas līdzekļi (ētiskās normas jāpilda brīvi, ar sirdsapziņu nosakot iekšējo likumu; tiesiskai izpildei ir piespiedu, institucionāls aparāts);

✓ tas, ka tiesiskās normas un likumi ir mainīgāki, morālie – stabilāki un reizē niansētāki;

✓ tas, ka morāli pārstāv galvenokārt tikumi, tradīcijas, tiesību sfēru – rakstiski, oficiāli izdoti likumi.

Grūti ir iedomāties tiesisko profilaksi un audzināšanu bez tikumības. Jo zemāks ir noteiktas sabiedrības tikumiskais līmenis, jo nepieciešams lielāku lomu piešķirt tiesību sfērai, lai pasargātu sabiedrību no haosa, noziedzības pieauguma u. tml.

Nepastāvot morālei un tikumībai, tiesību sfērā bezcerīgi cīnīties pret sabiedrības ļaunumu, kas ar katru jaunu paaudzi atražos brutalitāti, baudkāri, vardarbību, melīgumu, iedzīvošanās kāri par katru cenu, līdz ar to kļūdamas vēl bīstamāks.

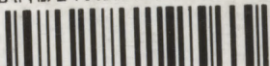
Tiesības ir organiski vienotas ar augstākām garīgām vērtībām, kas iemiesotas katrā personībā un atjaunojas katrā jaunā paaudzē, viešot cerības, ka ar labestību, mīlestību un patiesību mēs spējam veidot aizvien saturīgāku, pilnīgāku katra cilvēka, tautas un visas cilvēces dzīvi.

Priekšvārds	3
I. Cilvēks dabas, sociālās dzīves, kultūras un augstāko garīgo vērtību mijattiecībās	4
II. Personības attīstības līmeņi un tikumība	15
1. Personība dažādos līmeņos un orientācijās	15
2. No manipulācijas objekta līdz ģēnijam	18
3. Nepilnīga cilvēka alkas pēc pilnības	24
4. Ģēnijs un ārprāts	26
5. Radošas personības pamatzīmes	28
6. Jaunrades morālā jēga. Dzīves māksla	31
III. Daba un morāle. Ekoloģiskā ētika	34
1. Godbijība pret dabu un dzīvi	35
2. Ekoloģija un etoloģija	36
3. Naida un agresija dzīvnieku pasaulē un cilvēku sabiedrībā	38
4. Tikumība un iedzimtība	40
5. Daba, veselība, laime	41
IV. Sociālā ētika	47
1. Dzīvnieku un cilvēku socialitāte	47
2. Kopdzīves ētika	49
3. Rūpju un gādības ētika	49
4. Sociālās nelaimes, to samazināšanas iespējas	51
5. Individuālā un sociālā cilvēku aizsardzība	54
6. Jaunas sociālās ētikas meklējumos	55
V. Ekonomika un morāle	59
1. Dažādas teorijas par ekonomikas un morāles attiecībām	59
2. Ekonomiskās sistēmas ētiskums	61
3. Uzņēmējdarbības (biznesa) ētika	63
4. Īpašums, nauda un morāle	67
5. Tirdzniecība un morāle	71
VI. Politika un morāle	74
1. Politikas un morāles dialogs	74
2. Vara un sirdsapziņa	78
3. Vardarbība un bruņnieciskums	79
4. Nevardarbības ētika	81
VII. Tiesības un morāle	85

990

OBLIGATAIS
EKSEMPĻĀRS

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0300030227

l e k c i j u k u r s s .

2000-4

93

Augusts Milts

(dz. 1928. g.)

Habilitētais filozofijas doktors

*CILVĒKS DABĀS, SOCIĀLĀS DZĪVES,
KULTŪRAS UN AUGSTĀKO GARĪGO VĒRTĪBU*

MIJATTIECĪBĀS

PERSONĪBAS ATTĪSTĪBAS LĪMEŅI UN TIKUMĪBA

DABA UN MORĀLE

SOCIĀLĀ ĒTIKA

EKONOMIKA UN MORĀLE

POLITIKA UN MORĀLE

TIESĪBAS UN MORĀLE

ISBN 9984-17-678-9

9 789984 176789 >

ZVAIGZNE ABC